

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

•••

**NEMZETISÉGI
KÉRDÉS
ÉS KISEBBSÉGI
KONFLIKTUSOK
KELET-EURÓPÁBAN**

•••

Budapest

NEMZETISÉGI KÉRDÉS
ÉS KISEBBSÉGI KONFLIKTUSOK KELET-EURÓPÁBAN

A Magyarságkutatás könyvtára

•XVII•

Alapító szerkesztő

JUHÁSZ GYULA

Sorozatszerkesztő

DIÓSZEGI LÁSZLÓ
FEJŐS ZOLTÁN

GEORG BRUNNER

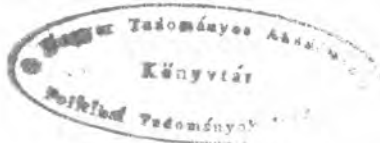
**NEMZETISÉGI KÉRDÉS
ÉS KISEBBSÉGI
KONFLIKTUSOK
KELET-EURÓPÁBAN**

Budapest
1995

Fordította

EMŐKEI ISTVÁN

Lelet. nr: 38.480

helysz: 27.911

ISBN 963 04 6129 3

ISSN 0865-3925

A kötet a Határon Túli Magyarok Hivatala és a Párbeszéd Alapítvány támogatásával jelent meg.

Tartalomjegyzék

I. Vázlatos kérdésfelvetés	7
II. Fogalmak tisztázása	9
A. Közösségi formák	9
1. Nemzet és nép	9
2. Az államalkotó nép	10
3. Kisebbség	11
B. Hatalmi szervezetek	12
1. Nemzetállam, nemzetiségi állam, többnemzetiségű állam	12
2. Összetett államok	13
3. Autonóm területi önkormányzatok	13
C. Nacionalizmus	14
D. A statisztika buktatói	15
III. A konkrét esetek számbavétele	17
A. Államok és államalkotó népek	17
1. A többnemzetiségű államok széthullása	17
2. Homogén nemzetállamok	20
3. Nemzetiségi államok	21
4. Többnemzetiségű államok	29
B. Kisebbségek	30
1. Régi kisebbségek	30
2. Új kisebbségek az egykori Jugoszláviában	36
3. Új kisebbségek az egykori Szovjetunióban	37
4. Különös esetek	39
IV. Az ellentétek okai	41
1. A totalitarizmust követő átalakulás nehézségei	41
2. Nemzetállami megkésetttség	42
3. A nyugati hatalmak történelmi tévedései	43
4. A gyarmatosítás megszűntével járó problémák	44
5. Kultúrrégiók	45
V. A megoldás lehetőségei	47
A. Kisebbségvédelem	47
1. Nemzetközi fejlemények	47
2. Az államokon belüli törvényalkotás helyzete	49
3. A szabályozás jogtechnikai lehetőségei	51
4. Területi autonómia	53
5. Személyi autonómia	56
B. Határrevíziók	59
1. A népek önrendelkezési joga	59
2. A mérlegelés szempontjai	60
3. Egyes esetek	63
C. Lakosságcsere	66

VI. Összefoglalás	68
1. sz. melléklet	
Nemzetiségek az egyes kelet-európai államokban	71
A. Hagyományos kelet-európai nemzetállamok	71
1. Albánia	71
2. Bulgária	71
3. Lengyelország	72
4. Románia	73
5. Csehszlovákia	73
5/a. Cseh Köztársaság	74
5/b. Szlovák Köztársaság	74
6. Magyarország	74
B. Jugoszlávia és utódállamai	75
1. Jugoszlávia	75
2. Bosznia-Hercegovina	76
3. Horvátország	76
4. Macedónia	76
5. Montenegro	77
6. Szerbia	77
7. Szlovénia	77
C. A Szovjetunió és utódállamai	78
1. Szovjetunió	78
2. Azerbajdzsán	80
3. Észtország	80
4. Fehéroroszország	80
5. Grúzia	81
6. Kazahsztán	81
7. Kirgizia	82
8. Lettország	82
9. Litvánia	82
10. Moldva	83
11. Oroszország	83
12. Örményország	84
13. Tadzsikisztán	85
14. Türkmenisztán	85
15. Ukrajna	85
16. Üzbegisztán	86
2. sz. melléklet	
Kisebbségek Kelet-Európában	87
Jegyzetek	88
Rövidítések	99

I. Vázlatos kérdésselvetés

Az 1989-es kelet-európai forradalom eredményeként a térség kommunista diktatúrái összeomlottak és kezdetét vette a fejlődés, amelynek során Kelet-Közép-Európa fejlettebb országaiban a totalitárius vagy autoritárius egypártrendszerek¹ jogállami demokráciákká alakultak át, az elmaradottabb országok régiójában pedig egyszerre autoritárius és pluralisztikus rendszerek jönnek létre. Egyidejűleg felszínre törtek az évtizedekig mesterségesen elfojtott, erővel mederbe terelt vagy tudatosan eszközként használt nemzetiségi problémák, kisebbségi konfliktusok. Kelet-Európa politikai térképének újrajzolása a nemzetállami gondolat jegyében zajlik, így fel kellett bomlaniuk az olyan soknemzetiségű államoknak is, mint amilyenek a Szovjetunió vagy Jugoszlávia voltak. A nemzetállami megújulás szükségképpen jár együtt olyan kül- és belpolitikai konfliktusokkal, amelyek során az egyes népcsoportok autonómiára, függetlenségre vagy épp az anyanemzethez való csatlakozásra irányuló törekvései központi szerepet játszanak. A közvetlen résztvevők — politikai kultúrájuk fejletlensége okán — önerőből gyakran nem képesek e mindenkor sajátos alakot öltő konfliktusok megoldására. A nemzetközi szervezeteknek, mindenekelőtt pedig a Nyugatnak ezért részt kell venniük mind a konfliktusok megelőzésében és megoldásában, mind az egyes népcsoportok jogos igényeinek támogatásában. Ez egyrészt a világbéke és a nemzetközi biztonság politikai feltétele, másrészt erkölcsi parancs, melyet az egyéni és közösségi önrendelkezés élvén alapuló nyugati értékrend diktál.

A nemzetiségi kérdés és a kisebbségi konfliktusok jelentkezése előrelátható volt. Meglepetést csak olyan társadalmakban kelthetett, ahol a történelmi tudat fejletlen, ahol az embereket az iskolában társadalomtudományi álproblémákkal, a médiában pedig felszínes, pusztán szórakoztatni igyekvő információkkal traktálják. A modern Nyugat társadalmi nagyon is ilyenek, s ami a kelet-európai társadalmi és tudati struktúrák ismeretét illeti, kényelmes tudatlanságuk árát most kell megfizetniük. A nyugati politikusoknak mindezt persze előre látniuk kellett volna, s azon lenniük, hogy ez az ár a lehető legalacsonyabb legyen. Ezzel azonban a politikai és erkölcsi csőd következtében, melyet az európai történelem legújabb korszakában tanúsítottak, az említett ár a késedelmi kamatokkal együtt hatalmasra nőtt. Tagadhatatlan, hogy Németország újraegyesítése kapcsán a német kancellár felismerte a történelmi pillanatot, s a nagyhatalmak politikusai is kellő bölcsességet tanúsítottak, hogy békésen élni lehessen a történelem kínálta váratlan lehetőséggel. A hanyatló szovjet birodalom esetében azonban már megbukott az államférfiúi előrelátás, sőt, egyenesen ijesztő mértékben bizonyult alkalmatlannak a történelmet, a jövőt formáló erők felismerésére. A Nyugat Gorbacsov személyes varázsától elvakítva nem látta be, hogy a világ utolsó gyarmatbirodalma fölött saját népei már kimondták a halálos ítéletet. A helyzet fatális félreértését a sors még egyszer megbocsátotta: a sikertelen 1991. augusztusi puccs dilettáns szervezői s a másik oldalon Jelcin orosz államelnök és a moszkvai lakosság bátor fellépése a totalitarizmus iránt

elkötelezett erőkkel szemben elejét vették, hogy társtettesként a Nyugat maga is közreműködjék egy véres polgárháború kiobbantásában. Nem lehetett azonban másodszer is a sors kegyében bízni. Ostoba ragaszkodása a már csak papíron létező jugoszláv központi hatalom elismeréséhez, a szlovén és a horvát nép önrendelkezési jogának félvállról vétele s hogy szemet hunyt a szerb agresszió és háborús bűnök felett, a Nyugatot igenis felelőssé teszik e szörnyű polgárháborúért, a halottak tízezreiért, sebesültek százezreiért, földönfutók, lakhelyükről elűzöttek millióiért, egész szétrombolt országrészekért. Az a tény pedig, hogy az alkalmatlanság, a felelősség elhárítása és a döntésképtelenség változatlanul fennáll, további, hasonló nagyságrendű katasztrófákkal fenyeget (pl. Koszovóban).

A helyzetet tekintve lehetségesnek látszik a kelet-európai nemzetiségi problémák és kisebbségi konfliktusok számbavétele — egyre nehezebb azonban valódi megoldást találni rájuk. A néhai Jugoszláviában, amely a kisebbségi konfliktusok egyik fő gócpontja, lehetetlen immár a békés, humánus kibontakozás. Egy elszalasztott esélyből persze nem következik, hogy a továbbiakat is el kell szalasztani. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes kelet-európai régiókban jelentkező problémák nagyon is különbözők, és sokukra igenis van elfogadható megoldás. Miután a tényeket számbavettük, kellő optimizmussal, ám mégis realistán, rátérhetünk a megoldás lehetőségeinek vizsgálatára.

II. Fogalmak tisztázása

„éppen hol nincsenek fogalmak
megfelelő szó hamarost akad.”

/J. W. Goethe: Faust I.
Sárközi György fordítása/

A mottó figyelmeztetni hivatott, hogy a következőkben ne számítsunk kielégítő fogalommagyarázatra. Ám mivel egyes központi fogalmakat állandóan használnunk kell, megpróbáljuk jelentésüket legalább hozzávetőleg behatárolni és felvázolni az alkalmazott terminológiát.

A. Közösségi formák

1. Nemzet és nép

A „nemzet” elsősorban eszmetörténeti-politikai fogalom, s mint ilyen, többjelentésű.² Alapvetően az „államnemzet” és a „kultúrnemzet” fogalmi állnak szemben egymással. Az első megfelel az angolszász térségben hagyományosan használt nemzetértelmezésnek, ahol Nagy-Britanniában már a 17. században elterjedt a hatalomgyakorlás etnikai különbségeken felülemelkedő, a regionális-személyi sokrétűség lehetőségét messzemenően elfogadó, területi alapon álló szervezetének gondolata. Ez az elképzelés rugalmasnak s az időben is nyitottnak bizonyult, részben, mert összekapcsolható a modern kort megelőző nemzetfogalommal, ahogyan azt a személyek kötelékén alapuló rendi állam uralkodó rétegei megtestesítik, ahogy tehát a „nemesi nemzet” Magyarországon és Lengyelországban még a 19. században is létezett, másrészt mert át tudott fejlődni a modern államnemzet koncepciójába. A modern nemzetfogalom, melyet az 1789-es francia forradalom elsősorban Nyugat-Európában segített győzelemre, szintén az állammal kapcsolatos, ez az állam azonban egy polgári(-egalitárius) társadalom sajátos nemzetállama, a nemzet pedig, amely alkotja, olyan egységes, oszthatatlan, az őt létrehozó polgárok *akarataiban* testet öltő nemzet, amely egy a történelem által formált szubjektív közösségelményen alapszik. Közép- és Kelet-Európában sokáig a kultúr-nemzet gondolata volt uralkodó, annyira, hogy hatása egyenesen máig ér. Középpontjában olyan objektív kritériumok állnak, mint a közös nyelv, kultúra, származás, történelem stb., ismérvei között azonban nem játszik döntő szerepet sem a terület, sem az állam. A követelmény, mely szerint a nemzetnek joga van nemzetállamba egyesülni, sőt, ezt meg is kell tennie,

csak a 19. század közepe után vált fontossá. Az Orosz Birodalomban semmiféle nemzetfogalom nem alakult ki. A nemzet Sztálin által 1913-ban kidolgozott fogalma, melyet mind a Szovjetunió, mind az 1945 után kommunista uralom alá került Kelet-Európa számára irányadónak szántak, a kultúrnemzet fogalmán alapult, ám lényegi ismérve volt a közös terület is. Tekintettel a nemzetfogalom tér- és időbeli viszonylagosságára, s más okokból, a következőkben lehetőleg kerülni fogjuk a „nemzet” fogalmának használatát. Teljesen kiiktatni persze nem tudjuk. Ha használjuk, különbséget is teszünk egyúttal: az „államnemzet” nemzetállammal bír; a „nemzet” e nemzetállammá alakulás irányába tart; a „kultúrnemzet” beéri olyan szervezeti keretekkel, amelyek lehetővé teszik kulturális identitásának ápolását (ilyen lehetőség mindenekelőtt a kulturális autonómia). Mindhárom esetben követelmény, hogy a szóban forgó nemzet rendelkezék a célul kitűzött közösségi forma létrehozásának és működtetésének képességével.

A „nép” nemcsak eszmetörténeti-szociológiai, hanem jogi fogalom is. Legalább két évtizede nem fér ugyanis kétség ahhoz, hogy a *népek önrendelkezési joga* a pozitív nemzetközi jog kötelező érvényű alaptétele. A népek jogi definíciója azonban nem létezik, s hogy az önrendelkezési jognak ki a letéteményese, sok esetben vitatott.³ Az ENSZ ellentmondásos és politikai opportuzizmussal terhelt gyakorlata nemigen járult hozzá a kérdés tisztázásához.⁴ Ennek ellenére nem vitatott, hogy a nemzetközi jognak elsősorban a szociológia népfogalmához kell visszanyúlnia, s a származási, a kulturális vagy a politikai sorközösség objektív adottságaiban gyökerező azonosságtudatot kell alapul vennie. Ezen kívül jogi értelemben a népek tudnia kell élni önrendelkezési jogával, vagyis dönteni politikai státusáról,⁵ mindegyik saját szuverén államot létrehozni, másik független állammal egyesülni, ahhoz csatlakozni vagy más politikai státust választani.⁶ Ebből a logika törvényei szerint két további követelmény adódik: a népek egybefüggő településszerkezettel kell bírnia, tehát egy adott területhez kötődnie, másrészt mind számszerű nagysága, mind társadalmi-politikai fejlettsége alapján képesnek kell lennie arra, hogy a hatalomgyakorlás céljából állami vagy legalább autonóm-területi szervezetet hozzon létre. Nem feltétel természetesen, hogy akarjon is önálló államot létrehozni, hiszen az önrendelkezési jog célja éppen az, hogy a mindenkor nép számára lehetővé tegye a szabad választást politikai státusáról, ami természetesen azzal is járhat, hogy az illető nép egy „idegen” állam részévé kíván válni.

2. Az államalkotó nép

Az „államalkotó nép” az állam területével és hatalmi szervezetével együtt a modern államfogalom meghatározó eleme, s mint ilyen, jogi kategória. Az államnemzettel bizonyos értelemben rokon, ám mégis egyértelműbb, hisz magában foglalja az *állampolgárok* összességét. Az állam területén lakók közül nem tartoznak az államot alkotó néphez a külföldiek, akik mint idegen államok polgárai a nemzetközi jog és az idegeneket az egyes államokon belül megillető jogok védelmében részesülnek, valamint a hontalanok, akiknek jogállását lehetőleg a külföldiekéhez kell igazítani.

3. Kisebbség

Miként a „nép”, úgy a „kisebbség” sem csak szociológiai, hanem jogi fogalom is. A kisebbségeket ugyanis — függetlenül az egyes államokon belüli szabályozástól — megilleti a nemzetközi jog védelme, amely a közelmúltban az EBEÉ-folyamat keretei között jelentős fejlődésen ment át. Jogilag a kisebbség fogalma sem definiált, számos kísérlet ellenére⁷ mindmáig nem sikerült egy, a nemzetközi jog által széles körben elismert kisebbségfogalomban megállapodni.⁸ Vitatott mindenekelőtt az illető csoport szükséges nagysága és a szubjektív együvé tartozás érzésének követelménye. A nemzetközi jog kisebbségvédelmi főszabálya, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikkelye „etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekről” tesz említést, amiből az következik, hogy a csoportidentitásnak ezek az objektív kritériumai fenn kell, hogy álljanak. Csoportidentitás az azonosság tudata nélkül természetesen nem képzelhető el. A szubjektív együvé tartozás érzése ezért alighanem a kisebbségfogalom nélkülözhetetlen eleme, amelyre az egyéni és kollektív önrendelkezés elve szerint elsősorban kellene tekintettel lenni. Az objektív szempontoknak inkább csak a visszaélések felderítésében kellene szerepet játszaniuk, hogy elejét lehessen venni a hovatarozás önkényes, kizárólag személyes ambíciókat szolgáló megválasztásának. Mivel a kisebbségvédelem elsősorban a nemzeti, etnikai, vallási vagy nyelvi, tehát a mindenkori kulturális identitás megőrzésére és ápolására szolgál, nem feltételezi azonban sem állami, sem autonóm-területi hatalmi szervezet létrehozásának képességét,⁹ a kisebbségek meghatározott terület iránti kötődést, megfelelő nagyságot vagy társadalmi politikai fejlettségi fokot nem kell felmutatniuk úgy, ahogyan az egy nép esetében elvárható. Kisebbségek szétszórtan is élhetnek, s hogy annak nevezzük őket, elegendő egy, a mindenkori kulturális identitásnak megfelelő benső együvé tartozás megléte, melynek a kulturális autonómia szintjét nem kell elérnie. Egységes a vélemény a tekintetben, hogy „kisebbség” csak a „többség” ellenpárjaként létezhet, vagyis a kisebbségnek az államalkotó nép rajta kívül eső részével szemben számszerűleg alárendelt viszonyban kell állnia. A hagyományos felfogás, amely szerint a kisebbség az államalkotó nép része, tagjainak tehát állampolgársággal kell bírniuk, s hogy a külföldieket nem illeti meg a kisebbségvédelem,¹⁰ ma már nem egyértelműen elfogadott.¹¹ Utóbbi mozzanat a vendégmunkásokra, a bevándorlókra és a menekültekre nézve lehet fontos, de egyúttal a népesség minden olyan csoportjára is, amelynek tagjaitól megtagadják az állampolgárságot. A történelmi gyökereket mindenesetre az újabb ellenvélemény is fontosnak tartja,¹² így a külföldieknek, hogy a kisebbségvédelem rájuk is vonatkozzék, identitásuk meglétét hosszabb időn át bizonyítaniuk kell. A nemzeti kisebbségeket gyakran „nemzetiségeknek” is nevezik. A névhasználat nem egységes, országonként változó.¹³ A nemzetiség fogalmát gyakran olyan kisebbségekre alkalmazzák, melyek anyanemzete az államon kívül, ahol a kisebbség él, saját nemzetállammal rendelkezik.

Az osztrák befolyás alatt álló régió német nyelvű irodalma a „népcsoport” (Volksgruppe) elnevezést részesíti előnyben, anélkül, hogy a fogalomnak pontos értelmet sikerült volna adni.¹⁴ A fordítás áthidalhatatlan nehézségei miatt, de a fogalomhoz kapcsolható jogpolitikai megfontolásoknak a kisebbségvédelem egészébe történő beágyazása céljából is¹⁵ a „népcsoport” kifejezést általában a nemzeti vagy etnikai kisebbségek szinonimájaként használják. A kisebbségek e két fajtája között mindenesetre lényegi a különbség. Mivel a nemzeti kisebbség a nemzet fogalmának az állammal fennálló kapcsolata miatt az állami lét irányába

tendál, kívánatos lenne olyan közösségek kapcsán használni, melyek önmagukban vagy az őket magukba foglaló állam határain kívül eső anyanemzet részeként képesek az államalkotásra. A szorosabb értelemben vett etnikai kisebbség e társadalmi-politikai szint alatt helyezkedik el. Az „etnikai kisebbség” vagy az „etnikum” kifejezést gyakran a nemzeti és a szorosabban vett etnikai kisebbségekre egyaránt alkalmazható gyűjtőfogalomként is használják, hogy így hangsúlyozzák a vallási és nyelvi kisebbségekkel szemben fennálló különbséget. Ettől függetlenül a népcsoport fogalmának sajátos — bár számunkra itt nem kevésbé érdekes — árnyalatot kölcsönöz az a nyilvánvaló törekvés, amely a kisebbségvédelem súlypontját az egyéni jogokról a csoportjogokra kívánja áthelyezni.

B. Hatalmi szervezetek

1. Nemzetállam, nemzetiségi állam, többnemzetiségű állam

A modern „nemzetállam”, ahogyan a 18. század végén Franciaországban létrejött, s a 19. század folyamán Nyugat-Európában elterjedt, azon az eszmén nyugszik, mely szerint a nép nemzetként saját államában jelenik meg: „Minden nemzet egy állam. Minden állam egy nemzet.”¹⁶ Ez a felfogás, amely, hogy másokat ne említsünk, Franciaországban vagy Görögországban a mai napig él, nem ültethető át maradéktalanul a gyakorlatba. A homogén nemzetállam ideális elképzelés; a valóságban majd minden államban él bizonyos számú kisebbség. Nemzetállam és kisebbségek nem zárják ki egymást, sőt, a kisebbségek, mint az államalkotó nép része, sajátos identitásukat és védelemre szorultságukat nem utolsó sorban éppen az uralkodó s tőlük különböző államnemzethez vezetik le. Bizonyos nagyságrenden túl, a kisebbségek elsőrangú belpolitikai problémává válnak, amelynek kezelése sajátos közjogi intézkedéseket tesz szükségessé. Ilyen helyzetben beszélünk „nemzetiségi államról”. Hogy hol húzható meg a számszerű határ, természetesen vitatható, a válasz mindenkor a konkrét körülmények függvénye. A következetes fogalomhasználat érdekében a továbbiakban akkor beszélünk nemzetiségi államról, ha a nemzeti kisebbségek részaránya meghaladja a 10%-ot.

A kisebbségek arányának növekedése egy ponton újabb minőségi határt eredményez, amelyen túl már nem beszélhetünk nemzetiségi államról, azaz olyan nemzetállamról, amely jelentős számú kisebbséggel bír, mert az államot alkotó népesség olyan nagy és/vagy olyan sok népcsoportból tevődik össze, hogy számszerűleg domináló államnemzet nem létezik többé. Erre a helyzetre használjuk a „többnemzetiségű állam” kifejezést. Sajátos alfaja a „soknemzetiségű állam”, melyről akkor beszélünk, ha az államon belül legalább három népcsoport olyan erős, hogy joggal formál igényt az államalkotó nép közjogi rangjára. A fogalmi elhatárolás nyilvánvalóan itt sem egyértelmű. Általános szabályként leszögezhetjük: többnemzetiségű államról akkor beszélünk, ha a legnagyobb népcsoport az állam népességének kevesebb mint 50%-át, a második legnagyobb pedig több mint 10%-át teszi ki.

2. Összetett államok

A nemzetiségi problémák olyan államok között létrejövő kapcsolatok útján is megoldhatók, amelyekre rendszerint a sajátosan kétértelmű „föderalizmus” kifejezést használják. E körbe tartoznak a „föderáció” és a „konföderáció” fogalmai, jelentésük azonban nem pontosan körülhatárolt. A föderalizmus létező típusait mindenkor a konkrét történelmi körülmények hozták létre,¹⁷ ezért állnak ellen sikerrel az általános államelmélet és az összehasonlító alkotmánytan minden általánosító kísérletének.

A következőkben az összetett államoknak mindenekelőtt két fajtáját kell megkülönböztetnünk: a szövetségi államot és az államszövetséget. A „szövetségi állam” — melyet gyakran „föderációnak” is neveznek — s amelynek klasszikus példái az Egyesült Államok 1789, Svájc 1848 és Németország 1867 után, olyan államjogi kapcsolat két vagy több állam között, amelyen belül mind a tagállamok, mind az össz állam állami ranggal bírnak. Az államhatalom megoszlik az össz állam és a tagállamok között, mégpedig úgy, hogy ez utóbbiak is rendelkeznek saját alkotmánnyal, államszervezettel (törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom) és egyértelmű határok által kijelölt állami területtel. Nem szükséges, hogy a tagállamok lakossága sajátos „tagállampolgársággal” rendelkezzen, azaz a tagállam saját államalkotó népként jelenjen meg. Az „államszövetség” — gyakran nevezik konföderációnak is — lazább kapcsolat az államok között, melyen belül csak a tagállamok számítanak államnak, a szövetség maga nem. A három klasszikus szövetségi állam esetében az államszövetséggel mint a szövetségi államot megelőző fokozattal találkozunk: államszövetség volt az Amerikai Egyesült Államok az Articles of Confederation alapján 1781 és 1789 között, a szövetségi szerződés által újraszervezett Svájc 1815-től 1848-ig, a Rajnai Szövetség 1806-tól 1813-ig, valamint a Német Szövetség 1815 és 1866 között. Az államszövetség jelenthet azonban köztes állapotot nagyhatalmak szétesésének folyamatában is, ez utóbbira különösen markáns példa a Communauté Française szerencsétlen epizódja 1958 és 1960 között, valamint a Brit Nemzetközösség, amelyről nem tudjuk pontosan, vajon 1926-ban jött-e valóban létre, s létezik-e ma is. Az államszövetségekre jellemző egy, a tagállamok által delegált képviselőkől létrehozott szövetségi gyűlés, amelynek határozatait a tagállamok önállóan vagy közösen, esetleg külön szövetségi szintű szervezetek útján hajtják végre.

Az egyes államok ügyeinek közös intézése az államszövetség szintjén olyan fokot is elérhet, amelyre a szokványos nemzetközi jogi kategóriák többé nem alkalmazhatók. Ez a helyzet ma a „szupranacionális közösségek” esetében, amelyekre legjobb példa a három európai közösség Európai Unióvá alakulása. Az államok ügyeinek közös intézése különböző mértékű lehet és különböző területeket foglalhat magába. Így beszélhetünk valutaunióról, gazdasági vagy szociális unióról, közös biztonsági rendszerről vagy átfogó politikai unióról.

3. Autonóm területi önkormányzatok

Politikai közösségek léteznek a (tag)állami szint alatt is, és hasznos szerepet játszhatnak a kisebbségi problémák kezelésében.

Mindenütt megtalálhatók a „helyi önkormányzatok”, azaz a községek és városok, valamint területi alapon álló szervezeteik, melyek a modern demokráciákban az államhatalmi

szervezet legalacsonyabb szintjét alkotják. Általában a közigazgatás körébe utalják őket, jöllehet a helyi közösség ügyeit önállóan szabályozzák s emellett törvényalkotó munkát is végeznek. Saját területük, képviseleti szervezetük és közigazgatási apparátusuk van. Alkotmányuk nincs, mivel jogállásukat állami törvény szabályozza, s az ott lakók nem rendelkeznek egy, az állampolgársághoz hasonlóan formalizált „községi vagy városi polgársággal” sem.

Ha egy kisebbség egy adott önkormányzat területén zárt közösségben él, szükségletei az önkormányzat által kielégíthetők. Gyakrabban fordul elő azonban, hogy egy kisebbség több önkormányzat területére kiterjed, ezért identitásának őrzése és ápolása céljából szélesebb kompetenciák kialakítására van szükség, mint amilyennel a helyi önkormányzatok rendelkeznek. Ilyenkor különleges státussal rendelkező „regionális önkormányzatok” hozhatók létre. A regionalizmus természetesen másfajta célokat is szolgálhat, így különösen olyan regionális kisebbségek érdekeinek érvényesítését, melyeknek regionális tudata gyakran történelmi vagy gazdasági okokra vezethető vissza, s nem éri el az azonosság tudatnak azt a fokát, melynek alapján a nemzetközi jog normái szerint kisebbségnek nevezhetnénk.

Így a Nyugat-Európában legújabbban aktuálissá vált regionalizmus megjelenési formái is rendkívül változatosak. A regionalizmus átfoghatja az állam egész területét¹⁸, de korlátozódhat egyes országrészekre is¹⁹; lehet szimmetrikus²⁰ és aszimmetrikus²¹ aszerint, hogy az egyes régiók az autonómiának ugyanazon vagy más-más fokával rendelkeznek-e. Ha az autonómia meghalad egy bizonyos mértéket, szívesen beszélünk föderalizmusról, ahogyan azt az utolsó, 1989. január 1-jén életbe lépett államreform óta Belgiumban is teszik.²²

C. Nacionalizmus

A „nacionalizmus” szónak Németországban pejoratív csengése van, amit nem csupán a „legújabb kori történelem negatív tapasztalatai magyaráznak — mélyebben fekvő oka a németeknek a nemzethez fűződő ellentmondásos kapcsolata.

A következőkben szeretnénk elkerülni minden értékelő természetű kijelentést és a nacionalizmust mint olyan, a reálpolitikában létező szellemi-politikai áramlatot bemutatni, mely a nemzetállamban s a nemzetben központi értéket lát, amivel szemben az egyén nagyfokú lojalitással tartozik. Ez nem jó vagy rossz, hanem annak a természetes emberi szükségletnek a kifejeződése, amely a közös történelem, nyelv és kultúra alapján egy adott csoporttal, saját népével azonosságot érez.

A nacionalizmus természetesen különböző formákban jelentkezhet. Célszerű különbséget tenni patriotizmus és sovinizmus között. A toleráns, a kisebbségek másféleségét tisztelő „patriotizmus” pozitív jelenség, mert kielégíti a csoporthoz tartozás természetes szükségletét, jelentős integratív hatást gyakorol tehát a társadalomra, a nemzeti identitást pedig azon identitások szűkebb és tágabb körei közé illeszti, melyek a családtól és a foglalkozási ágtól a hazán keresztül egészen Európáig, a nyugati kultúrkörig s talán az egyetemes emberi közösségig terjednek. Kelet-Európában a patriotizmus betölthet ezen kívül még egy rendkívül fontos szerepet, hiszen a népek boldogulása érdekében hasznosítható energiákat is fel szabadít, amelyekre a jogállami demokrácia és a szociális piacgazdaság felé tartó átmenet

hatalmas nehézségeinek leküzdéséhez oly nagy szükség van. Ezzel szemben az intoleráns, a kisebbségekkel szemben ellenséges és az emberi értékeket megvető „sovinizmus” negatív jelenség, mivel a nemzeti identitás szükségletét más népektől elvitatja, miközben a maga számára hevesen, sőt, nem ritkán erőszakosan követeli. Kelet-Európában a sovinizmus ezen felül gyakran magával a modernizációval szemben is ellenséges: szembefordul a szükséges gazdasági és politikai reformokkal, mi több, a régi rendszer elemeivel hajlik valamiféle nacionálbolsevik szövetségre.

D. A statisztika buktatói

A fentebb körülírt fogalmak azon a feltevésen nyugszanak, hogy az egyes népcsoportok a mindenkori objektív és szubjektív szempontok alapján számszerűleg is elkülöníthetők. A feltevés elvileg helyes, a gyakorlatban azonban nehezen alkalmazható. Hogy miért, annak több oka van.²³ Ha az egyes népcsoportok számszerű vizsgálatába fogunk, először is rá vagyunk utalva az illető országok hivatalos nemzetiségi statisztikáira, melyek a rendszeres népszámlálások alkalmából készülnek, hogy azután újra meg újra kiegészítsék őket. Alapvető feltétel persze, hogy egyáltalán legyenek ilyen statisztikák. Általában vannak, bár nem mindenütt. Lengyelországban, ahol a közelmúltig éppúgy ragaszkodtak a homogén nemzetállam fikciójához, ahogyan azt Franciaországban vagy Görögországban ma is teszik, a háború vége óta nem készültek nemzetiségi statisztikák. Az összes többi országra nézve pedig kérdéses, hogy ezek a kimutatások mennyire megbízhatók. A tapasztalat arra utal, hogy bár ritkán hamisítják őket tudatosan, elég gyakran válnak politikai szándékú manipuláció áldozatává, úgy, hogy a kisebbségek számarányát csökkentik, vagy — ritkábban bár — megnövelik bennük. A nemzetiségi statisztikák gyakran egymástól eltérő szempontok alapján készülnek: ilyenek pl. az anyanyelv, hogy a kérdezett személy mely nemzethez tartozónak vallja magát, vagy a személyazonossági igazolványba bejegyzett „hivatalos” nemzetiség. Az egybevetés ilyen alapon akkor is lehetetlen, ha a felmérés tisztaságához kétség nem férhet. S ha végül a legjobb szándékot és a legtökéletesebb módszereket feltételezzük, akkor is marad a megoldhatatlan kérdés: mely kritériumokhoz tartjuk magunkat olyan esetekben, amikor az identitás, a nemzetiség nem határozható meg egyértelműen.

A nehézségeket egy példával könnyen megvilágíthatjuk. A magyarországi német nemzetiség nagyságát a Magyarországi Németek Szövetsége a hagyományos nyugati s immár a hivatalos magyar becslésekkel is egybehangzón 200 000-220 000 főre teszi. Ez a szám úgy jön létre, ha az 1941-es népszámlálás adataiból, amelyek szerint a Trianon utáni Magyarországon 477 057 német anyanyelvű és 303 419 német nemzetiségű ember élt, levonjuk a háború, a menekülés és a kitelepítések okozta veszteségeket, a maradékot pedig a népesség általános növekedési ütemének megfelelően felkerekítjük. Ami így kideríthető, az a „német származásúak” száma, ha nem teszünk különbséget az eredeti, származás szerinti és a német nyelvhasználat szerinti közösség alapján. Asszimilációs veszteségekkel ez a módszer nem számol. Ezek mérete a népszámlálások alkalmával a nyelvi és a nemzetiségi hovatartozás megvallása szerint készült statisztikákból derül ki: 1990-ben 30 824-en vallották magukat

„német nemzetiségűnek” és 37 511-en „német anyanyelvűnek”.²⁴ Nyitva marad a kérdés: mekkora a magyarországi német kisebbség valójában?

Pontos számadatokra építeni az említett okok miatt értelmetlen volna. Az egyes népcsoportok nagyságát illetően értelme csakis az általános megközelítésnek van, amely az objektív és szubjektív szempontokat egyaránt figyelembe veszi s maguknak a számoknak is inkább becslésen kell alapulniuk. A pontatlanság vagy önkényesség vádját elkerülendő a függelékben minden egyes országra nézve közöljük az utolsó két népszámlálás hivatalos nemzetiségi statisztikáit. A kérdés, hogy a szövegben szereplő általános kép miért tér el többé-kevésbé a statisztikák adataitól, vagy miért esik egybe velük, túlságosan is összetett, semhogy minden egyes esetben megvizsgálhatnánk.

III. A konkrét esetek számbavétele

Ami a Kelet-Európában zajló nemzetiségi problémákat és kisebbségi konfliktusokat illeti, azok számbavétele történhet az államok vagy a kisebbségek szemszögéből. A következőkben igyekszünk mindkét nézőpontra tekintettel lenni. Az esetleges ismétlések, átfedések veszélyét lehetőleg szeretnénk elkerülni, bár teljesen kizárni őket aligha lehet.

A. Államok és államalkotó népek

A soknemzetiségű szövetségi államok széthullása után és azt követően, hogy a német újraegyesülés eredményeként az NDK megszűnt létezni, a fejlődés Kelet-Közép-, ill. Dél-Kelet-Európa öt egységes nemzetállamában (Albánia, Bulgária, Lengyelország, Magyarország és Románia), a Szovjetunió 15 utódállamában, Jugoszlávia hat utódállamában, valamint Csehszlovákia két utódállamában egyértelműen a *nemzetállam* irányába tart. Az etnikailag homogén nemzetállam feltételei azonban a jelenleg létező 28 kelet-európai állam közül csak néhányban vannak meg. A túlnyomó többség súlyos gondokkal küzdő *nemzetiségi állam*. Egyes újonnan született államok pedig csak *többszemzetiségű állam*ként definiálhatók.

1. A többszemzetiségű államok széthullása

A szovjet és a jugoszláv soknemzetiségű állam széthullása történetileg elkerülhetetlen volt. A nyugati országok jóvátehetetlen hibát követtek el, amikor ezt nem voltak hajlandók felismerni. Csehszlovákia felbomlása nem volt szükségszerű, mint reálpolitikai tény azonban el kell fogadnunk.

a) Az Orosz Birodalom megsemmisülte után 1922-24-ben létrejött *Szovjetuniót* tudatosan soknemzetiségű állammak tervezték.²⁵ Mindez alapvető eltávolodást jelentett az egységes orosz állam modernkor előtti struktúrájától, amely az autonómia bizonyos elemeit is tartalmazta. Bár a nemzetiségi kérdésekben Lenin és Sztálin jelölték ki az irányt, sokáig eltartott, míg a szovjet föderalizmus és autonómia formái végleg megszilárdultak. A nemzetiségi politika szempontjából viszonylag liberális húszas években még általában „nemzeti kisebbségekről” (nacionalnoje menysinsztvo) beszéltek, s csak a sztálini időkben vált általánossá a gondolat, hogy a Szovjetunió etnikailag egyenjogú „nemzetekből” (nacija) és „népekből” (narodnosztyi) áll, ezek érdekeinek pedig a területi autonómia alapján, tagállamok (szövetségi köztársaságok) és autonóm önkormányzatok (autonóm köztársaságok, területek, körze-

tek) keretei között kell kifejezésre jutnia. A föderatív államberendezkedés tulajdonképpen csak díszlet volt, valódi működését a „demokratikus centralizmus” és a központosított kommunista párt diktatúra lehetetlenné tette. Az etnikai kérdéseket hatalmi eszközökkel kezelő Szovjetunió valójában orosz birodalom maradt, ahol a birodalom feletti uralomból ifjabb keleti-szláv társnemzetekként az ukránok és a fehéroroszkok is részt kaptak. A soknemzetiségű föderalizmus gondolatából — inkább a köztársaságokban s jóval kevésbé az autonóm egységekben — csak egy bizonyos fokú kulturális autonómia valósult meg, melyet azonban a váltakozó sikerrel gyakorolt, régióként is különböző hatékonyságú oroszosítás mind szűkebb korlátok közé szorított. Minőségileg új szakaszt jelzett 1971 után a „szovjet nép” (szovjetszkij národ) Brezsnjev által felkarolt gondolata, mely a szovjet lakosságnak orosz vezetés alatt megvalósítandó egységét sugallta; eszközként pedig az erőszakos beolvasztást alkalmazta. A terv, ma már tudjuk, csúfos kudarcot vallott.

A megoldatlan nemzetiségi problémák és a latens kisebbségi ellentétek a szovjet realitásokat figyelmen kívül hagyó gorbacsovi modernizációs kísérlet következtében törtek felszínre. A föderalizmus és az autonómia hagyományos struktúrái e ponton nem várt jelentőségre tettek szert: az 1988 után született regionális népfrontmozgalmak a birodalom nyugati területein demokratikus-nemzeti alapon álló, autonómiát vagy függetlenséget követelő mozgalmakká alakultak át, úgy, hogy szervezeti alapul a már létező nemzeti-területi egységeket választották. A szuverenitást hirdető nyilatkozatok sora,²⁶ mely 1988-ban a Baltikumban vette kezdetét, majd utóbb a szovjet köztársaságok mindegyikére és számos autonóm területre áterjedt, valamint az 1990 tavaszán szintén a Baltikumból indult, népszavazások útján is megerősített függetlenségi nyilatkozatok²⁷ mind ezekben a területi egységekben gondolkodtak. A reakciós kommunista puccs 1991. augusztusi bukása után felgyorsult a szétesés folyamata,²⁸ s az év végére odáig fejlődött, hogy a Szovjetunió — számos határ eredetileg önkényes volta ellenére — köztársaságaira esett szét, s ezek hirtelen nemzetállamként kezdtek viselkedni.

5. cikkelyének 1. bekezdésében határai sérthetetlenségéből indul ki a *Független Államok Közösségének* 1991. december 8-án és 21-én keletkezett alapító nyilatkozata is, amelyet 11 köztársaság írt alá. A FÁK sem állam, sem nemzetek fölötti szervezet nem kíván lenni. Hogy mivé lesz, a jövő fogja eldönteni, feltéve, ha fennmarad, s az alapító szerződés kereteit konkrét megállapodások valóságos tartalommal töltik ki. A tisztázódás folyamata a tagállamok között feszülő ellentétek miatt csak lassan halad előre. A mai helyzet mindenesetre egy államszövetség létrejöttére enged következtetni.

b) A „Szerb, Horvát és Szlovén Királyság” 1918. december 1-i kikiáltásával létrejött *Jugoszláviát* a délszláv népek közös államának szánták. Az államalapítás valójában a 19. század folyamán létrejött szerb állam területét Montenegróval s a két egy időben lehanyaglott soknemzetiségű birodalom, az Osztrák—Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom túlnyomórészt délszlávok lakta területeivel növelte meg. A két háború között megoldatlanul maradt nemzetiségi ellentétekre a kommunista hatalomátvétel után szovjet mintára föderatív megoldást kerestek. Jugoszlávia 1946 elején hat tagállamból (köztársaságból) álló szövetségi állammá alakult át, Szerbián belül pedig két autonóm tartományt (Vajdaság, Koszovo [Methija]) hoztak létre.

A Moszkvával történt szakítás után az államszervezetet fokozatosan decentralizálták, a folyamat az 1974. évi alkotmányozásban tetőzött.²⁹ A decentralizáció folyamatába a kommunista pártot és a két autonóm tartományt is bevonták, utóbbiak jogállását a köztársaságokéhoz igazították. E tény és más folyamatok következményeképpen a szövetségi állam viszonylatában végbement egy bizonyos mérvű regionalizmussal s a személyes jogokat előtérbe helyező kisebbségvédelmi szabályozással együtt járó atomizálódás, amelynek méretei hovatovább a rendszer egészének működőképességét kezdték veszélyeztetni. Jugoszlávia közben szándéka szerint délszláv soknemzetiségű állam maradt, ahol különbséget tettek az államalkotó „népek” (narod) és a többi népcsoport között.

Utóbbiakat a hivatalos nyelvhasználat szerint 1963-ig „nemzeti kisebbségeknek” (nacionalna manjine), később „népeknek” vagy „nemzetiségeknek” (narodnost) nevezték. Az erőfeszítések ellenére azonban, melyek a kulturálisan oly heterogén népek közti közeledésre irányultak, a szerbek mindvégig vezető pozícióban maradtak.

Jugoszlávia szétesését végső soron az államszövetségben belül vezető szerepet játszó szerb nemzet intranszigienciája okozta.³⁰ A nagyszerb nacionálbolvevizmust, azután, hogy előbb a koszovói albánok 1980 óta egyre brutálisabb elnyomásával vétette észre magát, ami fölött különben a Nyugat folyamatosan szemet hunyt, 1987 ősze után a szerb pártvezető és későbbi miniszterelnök, Szlobodan Milosevics szántsándékkal felszította. Ő gátolta meg a jugoszláv államszövetség fenntartását, ami a szövetségi állam államszövetséggé alakítása révén még lehetséges lett volna, ő provokálta ki Szlovénia és Horvátország 1991. június 25-i függetlenségi nyilatkozatát³¹, melyet mindkét ország esetében népszavazás legitimált, és ő sodorta polgárháborúba az országot. A kíméletlen szerb magatartás utóbb a kezdetben még ingadozó köztársaságokat, Macedóniát és Bosznia-Hercegovinát is a jugoszláv államszövetségből való kilépésre sarkallta.³² 1992 júniusában Szerbia és Montenegro, a két köztársaság, amelyekre Jugoszlávia összezsugorodott, „Jugoszláv Szövetségi Köztársaság” néven alakult újjá, nemzetközi elismerést azonban nem tudott szerezni. A szerb egységek által Horvátország és Bosznia-Hercegovina ellen viselt hódító, sőt, megsemmisítő háború tükrében az új Szerbia megalapítása egy tüzzel-vassal létrehozandó nagyszerb (montenegrói) nemzetállam felé tett lépésnek látszik.

c) Az Osztrák—Magyar Monarchiából 1918-ban kiszakadt, két nép alkotta *csehszlovák* állammal kapcsolatos kérdés kezdettől fogva a cseh és a szlovák nemzet (národ) közti viszony szabályozhatósága volt. Létezett ezen kívül kisebbségi probléma is, melynek érintettjeit a két háború között „nyelvi és nemzeti kisebbségeknek” (národní a jazykoví menšina), 1960-ban történt újabb elismerésük után pedig nemzetiségeknek (narodnost) nevezték. Az újabb keletű törvényekben a „nemzeti és etnikai kisebbség” (národnostni nebo etnický menšina) elnevezés is felbukkan. A kommunisták a hatalom megszerzése után ragaszkodtak az egységes állam eredeti koncepciójához, s ezt az ún. aszimmetrikus modell alapján csak annyiban módosították, hogy Szlovákia számára létrehozták a Szlovák Nemzeti Tanácsot, különféle alárendelt szervekkel együtt. Gyakorlati jelentősége ennek a totalitárius egypárti diktatúra által uralt részbeni látszatregionalizmusnak nemigen volt. Az aszimmetrikus, ám egységes állam két tagállamból álló szövetségi állammá alakulása az 1968-as prágai tavasz kései következménye volt, és 1969. január 1-jén lépett életbe. Alig telt el ezután két év, és egy oly nyilvánvaló

újraközpontosítási folyamat vette kezdetét, hogy attól fogva már csak látszatföderalizmusról lehetett beszélni.

A csehek és szlovákok közti feszültség csak a demokratikus rendszerváltás bekövetkeztével, 1989 végén mélyült igazi ellentétté. Mindez az újraéledt szlovák nacionalizmus következménye, amelynek politikai képviselői alkotmányos lehetőségükkel élve megakadályozták mind a szövetségi állam reformjáról szóló megállapodást, mind a Václav Havel által szorgalmazott népszavazást a szétválás kérdésében. Az 1992. júniusi választásokon győzelmet aratott két párt vezetői (Václav Klaus a Demokratikus Polgári Párt és Vladimír Mečiar a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom élén) végül 1993. január 1-jei hatállyal megegyeztek a békés szétválásban, amelyet 1992. november 25-én egy alkotmányi szintű törvény véglegesített. A Szlovák Nemzeti Tanács még 1992. július 17-én kihirdette Szlovákia szuverenitását, és szeptember 1-jén elfogadott egy szlovák alkotmányt. Ez az eljárás a népek önrendelkezési jogának szemszögéből nézve kérdéses. A szétválás ugyanis nem szerepelt oly nyilvánvalóan a pártok közötti választási harc témájaként, ahogyan azt a politikai mandátum odaítélése megkívánta volna, sőt, a közvélemény-kutatások arra utaltak, hogy a csehek, lanyhuló kedvvel bár, de ragaszkodtak a közös államhoz, s annak ellenére, hogy Szlovákiában megerősödött a szeparatizmus, a szlovákok többsége sem pártolta a válást.³³ A szlovák nép számára tehát nem nyílt lehetőség önrendelkezési jogának valóban demokratikus gyakorlására.

2. Homogén nemzetállamok

Homogén nemzetállamnak, ahol a kisebbségek aránya nem éri el a 10%-ot, hat állam tekinthető. Bár a nemzetiségek részaránya több esetben vitatott, ilyen homogén nemzetállam *Albánia, Lengyelország, Magyarország, Örményország és Csehország* is, ahol a legutóbbi, 1991-es népszámlálás alkalmával a lakosság 13,2%-a vallotta magát „morvának”, 0,4%-a pedig „sziléziainak”, bár nyilvánvalóan mindkét esetben sajátos, regionális kötődésről van szó. Homogén nemzetállamnak tekinthető *Szlovénia* is. Bár a szlovén lakosság aránya a legutóbbi, 1991-es népszámlálás adatai szerint első ízben süllyedt 90% alá (87,6%), figyelemmel kell lenni arra a tényre is, hogy a népesség azon részének aránya, melynek nemzeti hovatartozása bármely okból kétséges, rendkívül magas volt (3,6%), az etnikai szerkezetben mutatkozó más eltolódások pedig a Boszniából idevándorolt muzulmán és szerb vendégmunkások magas arányára vezethetők vissza.

Magyarország, amelynek kisebbségi politikája jó ideje példamutatónak számít, az 1989 októberi demokratikus és jogállami szempontok szerint végrehajtott alkotmányrevízió óta a „nemzeti és etnikai kisebbségeket” egyértelműen „a nép által gyakorolt hatalom részeseként” és „államalkotó tényezőként” ismeri el (az alkotmány 68. §-ának I. bekezdése). Hasonló nagyvonalúság várható a fiatal *szlovén* nemzetállamtól, amelynek 1991. december 23-án kelt alkotmánya a számszerűleg bár elenyésző, nyelvükben azonban még a délszláv kisebbségektől is elütő, és így fokozott védelmet igénylő magyar és olasz „közösségeket” széleskörű kisebbségvédelemben részesíti (11. és 61–65. cikkelyek). Nehézségektől a csehek esetében sem kell tartani: itt a nemzeti kisebbségek létét az 1960-as alkotmányozás részben, az 1968. évi nemzetiségi törvény teljes egészében elismerte, a jövőre nézve pedig az alapvető jogok 1991. január 9-i kartája megfelelő kisebbségvédelmet ígér.

A nemzeti kisebbségek létét ezzel szemben *Albánia* de facto nem ismerte el, *Lengyelországban* pedig a legközelebbi múltig de jure is tagadták. Lengyelországban 1989 végéig a kisebbségi népcsoportok tervszerű és részben erőszakos beolvasztásán dolgoztak. A helyzet mára alapvetően megváltozott, bár a kisebbségvédelem kérdéseit szabályozó törvényalkotás a kettő közül egyik említett országban sem várható.³⁴

A nemzetiségi állam *határesete Románia*, ahol a nemzeti kisebbségek aránya csökkenő tendenciát mutat, és 10% körül mozog. Ha hihetünk a hivatalos statisztikáknak, ugyanez az arány 1956 és 1992 között 12,4%-ról 8,7%-ra csökkent. A kérdés az, hogy hihetünk-e nekik. Ami a fejlett nemzettudattal bíró két legjelentősebb népcsoportot illeti, a magyarok esetében fennáll az alapos gyanú, hogy a hivatalos statisztikák a kb. 2 milliónyi magyar kisebbség számát manipulatív célból a valóságosnál alacsonyabbra teszik, a német kisebbség pedig az 1970-es évek eleje óta tartó és 1990-91-ben felgyorsult kivándorlás következtében az eredeti kerek 400 000-ről 100 000 alá csökkent s mára a kihalás veszélye fenyegeti. Fontos, ám a statisztika által elhallgatott kérdés a 2 millió cigány, akik hiányzó nemzettudatuk és töredezett identitásuk miatt csak etnikai kisebbségnek tekinthetők, nemzetinek nem. A kisebbségi kérdés jelenléte mindenesetre oly nyilvánvaló, hogy hivatalos leplezése lehetetlen, esetleg csak a jelentősége kisebbíthető. Ez utóbbi célból a hivatalos nyelvhasználat sokáig az „együttlakó nemzetiségek” (*naționalitatea conlocuitoară*) elnevezéssel élt, s csak az 1989-90-es fordulat óta beszélnek újra „nemzeti kisebbségekről” (*minoritate națională**). A Ceaușescu-diktatúra kezdete óta mind elnyomóbb, elsősorban a magyarok ellen irányuló kisebbségi politika eközben alig változott, ha csak annyiban nem, hogy a tekintélyelvű pluralizmus körülményei között még átláthatatlanabbá vált.³⁵ Románia hangsúlyozottan nemzetállamnak tekinti magát, a kisebbségek létét pedig zavaró tényezőnek. Az állam e saját magáról alkotott felfogása világosan kifejezésre jut az 1991. november 21-én elfogadott új alkotmányban, amely már túllép az 1965-74-i alkotmány szocialista eufemizmusain. Románia eszerint „egy és oszthatatlan nemzetállam” (1. cikkely, 1. bekezdés); amely „a román nép egységén” alapul (4. cikkely, 1. bekezdés), „a nemzeti szuverenitás hordozója” pedig „a román nép” (2. cikkely, 1. bekezdés). A nemzeti kisebbségek jogát a kulturális stb. identitáshoz egyéni alapon bár elismeri, ám megtiltja a pozitív diszkriminációt (6. cikkely), ami kiindulásul szolgálhat a kisebbségvédelem leépítéséhez. A legújabb kisebbségi törvényalkotás, úgy látszik, ebbe az irányba tart. Retrográd törvényalkotásról van szó, ahol a jogot a régóta fennálló valóságos helyzethez igazítják.³⁶

3. Nemzetiségi államok

Kelet-Európa legtöbb állama nemzetiségi állam. A nemzeti kisebbségek aránya az össznépességhez képest a következő nagyságrendekben mozog:

- 10—20% Azerbajdzsán, Bulgária, Horvátország, Litvánia, Oroszország, Szlovákia
- 20—30% Fehéroroszország, Grúzia, Macedónia, Montenegró, Szerbia, Türkmenisztán, Ukrajna, Üzbegisztán
- 30—40% Észtország, Moldva, Tadzsikisztán
- 40—50% Kirgízia, Lettország

Az általános adatoknak az egyes államok önértelmezésével és az aktuális kisebbségi politikával fennálló kapcsolata természetesen magyarázatra szorul.

a) A *balti államokban*, amelyek már a szovjet időkben gondoskodtak megfelelő jogi kisebbségvédelemről,³⁷ és jelentős sikert értek el a keleti szláv kisebbségek megnyerésében függetlenségük ügye számára, e pillanatban a legnagyobb gond az államalkotó nép meghatározása. A probléma abból az igyekezetből fakad, amely helyre kívánja állítani a folytonosságot az egykori állammal, melyet a Szovjetunió 1940 júniusában a nemzetközi jogot semmibe véve annektált, vissza akar térni az államnak mint állampolgárok közösségének 1940-es állapotához, és — tisztázni kívánja a szovjet megszállás demográfiai következményeit. Kévsébé áll mindez *Litvániára*, ahol a történelem viszontagságai ellenére az államnemzetnek sikerült megőriznie kb. 80%-os arányát az összlakossághoz képest. A keleti szláv népesség aránya Litvániában 1923 és 1989 között 2,6%-ról 12,3%-ra emelkedett, míg a lengyel kisebbség számarányának 3-ról 7%-ra való növekedése a vilniusi terület 1940-ben történt elcsatolására vezethető vissza.³⁸ Hogy szívesen fogadott, bár mégiscsak a szovjethatalomnak köszönhető terület- és lakosságnövekedés eredetét feledtessék, az államalkotó litván nép újbóli meghatározása alkalmából nagyvonalúan jártak el, és Litvánia minden állandó lakosának megadták a litván állampolgárságot, amennyiben a) ők maguk vagy bármely szülő, ill. nagyszülő Szovjetlitvániában születtek, vagy b) az 1989. november 3-tól 1991. november 4-ig tartó kétéves időszakban éltek azzal a jogukkal, hogy felvehetik a litván állampolgárságot.³⁹ Sokkal több gondot okoz az eloroszosodás megakadályozása *Észtországban*, ahol 1934 és 1989 között az észtek aránya 88,2%-ról 61,5%-ra csökkent, a keleti szláv népességé viszont 8,3%-ról 35,2%-ra nőtt — és még inkább *Lettországb*, ahol ugyanez a két arányszám 75,7%-ról 52%-ra, ill. 12,1%-ról 42%-ra változott. Észtországban 1992 februárjában heves politikai viták után újra törvényerőre emelték az 1938-as állampolgárságról szóló törvényt, amely a szovjet korszakban bevándorolt minden egyes személyre és leszármazottaira nézve olyan következménnyel jár, hogy észti állampolgárságot csakis honosítási kérelem útján kaphat, amennyiben a) két éve ott lakik, b) a kérelem benyújtása után a várakozási idő egy éve alatt az országban él, c) tud észtül, d) esküt tesz az észti alkotmányra, e) személyével kapcsolatban nem merült fel kizáró ok (pl. nem idegen ország katonája, korábban nem működött együtt a szovjet biztonsági szervekkel).⁴⁰ Egyidejűleg döntöttek arról, hogy 1990. március 30. az az időpont, amelytől fogva a kérelmet benyújtónak két éven át észtszágai lakóhellyel kell rendelkeznie, s hogy következésképpen a honosítás legkorábbi időpontja 1993. április 1. Ennek az lett a következménye, hogy a szovjet bevándorlók mind az alkotmányról szóló népszavazás, mind az 1992-es parlamenti és elnökválasztás alkalmával külföldinek minősültek s így nem szavazhattak. A tilalom a felnőtt lakosság 40%-át érintette. Az állampolgárság kérdésének ilyenén kezelése, mint az észti nemzeti állam újjáteremtése érdekében hozott védőintézkedés nagyon is érthető, s a nemzetközi jog alapján sem kárhoztatható, annak ellenére, hogy az orosz kisebbség jóindulatú hányadának véleményét az észti függetlenségről negatív irányba befolyásolta, valamint feszültséghez vezetett Észtország és Oroszország között. E feszültséget valamennyire enyhítette az az engedmény, hogy az aktív helyi választójog független az állampolgárságtól, s az orosz kisebbség ilyen alapon az 1993-as helyi választásokon teljes létszámban részt vehetett. Lettországb

mintának.⁴¹ Ezért egy ideiglenes szabályozás alapján a szovjet megszállás alatt betelepített kisebbségek ki voltak zárva az 1993. júniusi parlamenti választásokból. A két másik balti köztársasággal szemben jelentős különbség, hogy Lettorszáiban a kisebbségvédelem nincs az állampolgársághoz kötve, így a külföldieket is megilleti.⁴²

b) *Szlovákia*, ahol a nemzeti kisebbségek aránya 13%, csak most igyekszik megteremteni nemzetállami identitását, s egyelőre kérdéses, hogy a kisebbségi törvényalkotás terén követni fogja-e a demokratikus Csehszlovákia viszonylag liberális példáját. Az 1990. októberében született nyelvi törvény restriktív elemeket tartalmaz,⁴³ s az időközben megerősödött szlovák nacionalizmus általában sem tartogat sok jót a magyar kisebbség számára (kb. 11%) — annál kevésbé, mivel Csehszlovákia felbomlása után a prágai szövetségi kormány mérséklő hatása többé nem érvényesül. A magyar kisebbség ezért érdekei érvényesítése terén egyre inkább budapesti segítségre szorul, ami Magyarország és Szlovákia között újabb feszültségek kiváltója lehet.

c) *Bulgáriában* a nemzeti kisebbségek aránya 11-12%-ra tehető. Nemzetiségi statisztikák 1965 óta nem jelennek meg, s annak jeleként, hogy a nemzetiségi politika azóta mind represszívabbá vált, az 1947-es Dimitrov-féle alkotmányban használt „nemzeti kisebbségek” (nacionalno malcinsztvo) elnevezést az 50-es évek második felében a „nem bolgár származású polgárok” (grazsdane ot nebölgarszki proizhod), kitétel váltotta fel. Mindez bár nem tagadja egyenesen, de igyekszik elleplezni a tényt, hogy léteznek nemzeti és etnikai kisebbségek. Ehhez a terminológiához tartja magát az 1991. július 12-i új alkotmány is (36. cikkely, 2. bekezdés), amely kétségtelven nemzetállami alapon áll, kizárja a területi autonómia lehetőségét (2. cikkely, 1. szakasz), és nem engedélyezi az etnikai vagy felekezeti alapon szerveződő pártokat (11. cikkely, 4. szakasz). A legnagyobb nemzeti kisebbség, a török (10-11%) az iszlám bolgárokkal (pomákokkal) együtt „Jogokért és Szabadságért Küzdő Mozgalom” néven szervezetbe tömörült, és az 1990. júniusi, valamint az 1991. októberi parlamenti választások alkalmával jelentős sikert ért el. Miután egy betiltására irányuló indítványt az alkotmánybíróság visszautasított,⁴⁴ a „Mozgalom” a mindössze három pártból álló bolgár parlamentben a mérleg nyelvének szerepét tölti be. Az eredetileg kormányzó „Demokratikus Erők Uniója” csak egyszerű többséggel bír, így az exkommunista ellenzékkel szemben rá volt utalva a „Mozgalom” támogatására. A két párt együttműködésének fokozódó zavarai 1992 őszén súlyos kormányválsághoz vezettek, melynek eredményeképpen az év fordulóján az ellenzék vette át a kormányhatalmat a „Mozglom” támogatásával. A politikai fordulat szükségszerűen liberálisabb nemzetiségi politikára készítette a magukat szocialistáknak nevező kommunistákat, de annak a lehetősége mindenkor fennáll, hogy felelőtlen politikusok az idegengyűlöletre játszanak, és megpróbálják felszítani a bolgár nép széles rétegeiben ott szunnyadó török- és iszlámellenes érzelmeket.

d) Eredetileg a fiatal *horvát* nemzetállam népességének szűk ötödét alkották volna a nemzeti kisebbségek, és nem kétséges, hogy érdekeiket megfelelő mértékben figyelembe is vették volna. A konfliktust, amelynek következménye végül a szerbek által vezetett szövetségi hadsereg Horvátország elleni támadása lett, a lakosság 12,2%-át kitevő szerb kisebbség fegyveres akciói váltották ki. Horvátország — részint nyugat-európai nyomásra — ilyen

körülmények között is egy nagyvonalú és alkotmányi szintű kisebbségi rendezés mellett döntött,⁴⁵ mely a szerbek számára azokban a régiókban, ahol többségben vannak, megadja az autonómiát, s mind nekik, mind más kisebbségeknek arányos képviselést biztosít a parlamentben.⁴⁶ Ezek az intézkedések persze csak papíron léteznek, mivel az állam egész területének nagyjából harmadát kitevő szerbek lakta vidékek szerb reguláris és szabadcsapatok megszállása alatt állnak, a horvát állam tehát e területeken hatalmát nem tudja gyakorolni. A kisebbségvédelem kínálta előnyökből valójában csak a többi népcsoport részesül, melyek egyenkénti számaránya jóval az 1% alatt marad.⁴⁷

e) *Szerbia és Montenegro* államalkotó népei, amelyek egy jugoszláv szövetségi államban kívánnak együtt élni, olyan etnikai, nyelvi, kulturális és vallási közösséget alkotnak, amelyen belül a két államban élő mintegy 550 000 montenegrói a szerbektől csak történetileg kialakult saját tudata által különbözik. Egyik népcsoport sem tekinthető tehát a másik államában kisebbségnek. Mindezt figyelembe véve a kisebbségek aránya Szerbiában kb. 30%, Montenegróban mintegy 25%. A legnagyobb létszámú kisebbségeket Szerbiában az albánok (kb. 16%) és a magyarok (kb. 4%), Montenegróban a muzulmánok (15%) és az albánok (7%) alkotják. Szerbia 1990. szeptember 28-án kelt új alkotmányában is kitart az államról alkotott jugoszláv felfogás mellett, amely szerint Szerbia „a szerb nép állama”, amelyben más népek (narod) és nemzetiségek (narodnost) is élnek. A legnagyobb kisebbségek érdekeit hagyományosan a két autonóm tartomány volt hivatott védelmezni: Koszovó(-Metohija), ahol a lakosság 90%-a albán és a soknemzetiségű Vajdaság, ahol bár a magyar népcsoport aránya csak 18%, a szerb többség azáltal, hogy évszázadokon át Magyarországhoz tartozott, a szerbiai szerbekétől eltérő történeti-kulturális hagyományokkal bír. Miután a szerbek a korábban is fenyegetett koszovói albánokat 1980-tól kezdve mindinkább elnyomták, a Milosevics által 1987-ben felszított szerb nacionálbolsevizmus Koszovóban nyílt terrort vezetett be, s a vajdasági magyarokat is egyre inkább szorongatta. 1988 októberében a Vajdaságban, majd 1989 januárjában-februárjában Koszovóban kikényszerítették a politikai vezetés lemondását, s így megszerezték a két tartomány hozzájárulását az alkotmány megváltoztatásához, s a régi szerb alkotmány 1989. március 24-i megváltoztatása révén a két tartomány addig úgyszólván tagállami szintű autonómiáját alaposan megnyirbálták. 1990. július 5-én a szerb központi kormányzat Koszovóban a parlament feloszlásával és a kormány eltávolításával egyidejűleg elrendelte a szükségállapotot, a tartomány autonómiája tehát de facto megsemmisült. Az 1990. szeptemberi új szerb alkotmány a két tartomány területi autonómiáját már formális-jogi értelemben is a minimálisra korlátozta (108—112. cikkely). Montenegróban, ahol a kisebbségekkel szembeni sovinizmus nem öltött ilyen brutális vonásokat, az 1992. október 12-én elfogadott új alkotmány nemzetállami kitételei már sokkal szelvidebbek, és külön fejezetben hangsúlyt kap a nemzeti és kisebbségi csoportok védelme (67—76. cikkely). A szerb-montenegrói államértelmezés további fejlődésének iránya ma még kétséges, és végső soron a nagyszerb hódító háború kimenetelén fog múlni.

f) Míg a Macedónia történelmi földjén élő délszlávok körében a török hódítás alatt semiféle nemzettudat nem alakult ki, s a balkáni háborúkat követően 1913-ban Görögországhoz és Bulgáriához csatolt területek lakossága máig sem rendelkezik fejlett identitástudattal, vagy egyenesen beolvadt, a mai *Macedón Köztársaságban* 1954 után a jugoszláv kommunisták

tevékeny közreműködésével végbement egyfajta nemzetnévelés. ⁴⁸ Erről az erőltetett, ám sikeres „nation-building”-ről tanuskodik, hogy már az 1974-es macedón alkotmány, kivételként a jugoszláv köztársaságok alkotmányai között, „a macedón nép nemzetállamáról” beszélt, ⁴⁹ miközben nyomatékkal megemlítette a két legnagyobb nemzetiséget (nacionalnost), az albánokat (kb. 21%) és a törököket (kb. 5%) is. Az 1991. november 17-én kelt új macedón alkotmány ezt az államértelmezést viszi tovább, s a nemzetiségek sorát megtoldja a maroknyi oláhokkal (0,4%) és a számszerűleg jelentős, de nem egységes cigánysággal. ⁵⁰ A teljes lakosság kétharmadát kitevő macedón nép politikai vezetősége, úgy látszik, tudja, hogy a macedón nemzetállam csakis nemzetiségi államként tartható fenn, és próbálja megteremteni az érdekek egyensúlyát az egyes népcsoportok között.

g) A *Moldvai Köztársaság* a sztálini expanzió és nemzetiségi politika művi úton létrehozott terméke. Besszarábia (a Prut és a Dnyeszter között) 1918-ig az Orosz Birodalomhoz tartozott, aztán Romániához csatlakozott, majd miután az 1939. augusztus 23-án megkötött szovjet–német megneptámadási szerződés titkos záradéka szerint a Szovjetunió 1940-ben (de facto csak az 1944-es újabb megszállással) annektálta, egyesítették a Moldvai Autonóm Köztársaságként Ukrajnához tartozó (a Dnyesztertől keletre fekvő) Transznisztríával, és szövetségi köztársasági rangra emelték. Egyidejűleg Dél-Besszarábiát leválasztották, s az Ukrajna részét képező odesszai területhez csatolták. A mindezen s más manipulációk eredményeként létrejött államalakulat lakossága az 1989-es népszámlálás tanúsága szerint 64,4%-ban „moldvaiakból” (etnikailag voltaképp románokból), 13,8%-ban ukránokból, 12,9%-ban oroszokból, 3,5%-ban gagauzokból (török nép, vallására nézve ortodox-keresztény) és 5,4%-ban más kisebbségekből áll. A Moldvai Köztársaság 1990. június 23-án szuverén, majd 1991. augusztus 27-én független állammá nyilvánította magát, ám egyúttal tartózkodott nemzetállami voltának hangsúlyozásától. A többnyire keleti szlávok lakta Transznisztríában ⁵¹ a nacionalbolsevik erők által vezetett orosz népcsoport már 1990. augusztusában-szeptemberében kiáltotta a „Dnyeszter Szovjet Köztársaságot”, Besszarábia délnyugati részén pedig a gagauz kisebbség a „Gagauz Köztársaságot”. A két terület közül a moldvai központi kormányzat egyiket sem tudja hatékonyan ellenőrizni, habár a gagauzokhoz való viszony javulófélben van. A transznisztriai konfliktus azonban valóságos háborúvá mélyült, mely az érdekelt államok (Oroszország, Ukrajna, Románia), valamint a FÁK megoldást kereső próbálkozásai ellenére máig tart. ⁵²

A fő kérdés azonban az egész Moldvai Köztársaság jövőbeni sorsa. A moldvai népfront eredetileg az államnak a Szovjetuniótól való függetlenségét tűzte ki célul. Miután azonban célját elérte, a vezető nemzeti-demokratikus erőkn belül szakadásra került sor. A Snegur államelnök vezette mérsékelt áramlat, melyet a lakosság egyre nagyobb többsége támogat, a politikai-gazdasági konszolidációt tartja fontosabbnak, és egyelőre ragaszkodik Moldova önálló államiségéhez. Ezzel szemben a radikális ellenzék a Romániához való mielőbbi csatlakozást sürgeti. Ez a célkitűzés ugyan nem egyezik Iliescu elnök hivatalos kormánypolitikájával, de úgy látszik, azonos a romániai politikai elit többségének álláspontjával. ⁵³

h) Kelet-Európa nemzetiségi államai közül *Oroszország* az, amely ezt a státust a politikai fordulat óta a legtudatosabban vállalja. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint az összlakosság 19,5%-a nem orosz, ami abszolút számokkal kifejezve 27,2 millió embert jelent. A

szuverenitásról szóló nyilatkozat, mely 1990. június 12-én kelt, az állami szuverenitás letéteményesévé a „soknemzetiségű népet” (mnogonacionalnyj narod) nyilvánította,⁵⁴ és ez a formula azóta mind az érvényes alkotmányba,⁵⁵ mind a leendő alkotmány tervezeteibe bekerült. Az, hogy 1991-92 fordulóján az OSZSZSZK elnevezést „Oroszországi Föderációra” változtatták, szintén az állam illetén értelmezésére utal. Közelebről nézve ez a felfogás bonyolult és ellentmondásos. Jellemző rá az egyre növekvő feszültség a régebbi birodalmi és az újabb nemzeti tudat között.⁵⁶ A cári és a szovjet birodalom természetesen unitárius államok voltak, míg az Oroszországi Föderációnak föderatív államot kell képeznie. A legfőbb alkotmányjogi probléma a megfelelő föderatív szerkezet létrehozatala. A mai állapot szerint a nem orosz népcsoportok 10 autonóm körzettel, egy autonóm területtel és 21 köztársasággal rendelkeznek, amelyek közül a Csecsen Köztársaság 1991 októberében függetlenné nyilvánította magát, s azóta sikerrel dacol a moszkvai központi kormánnyal. E közigazgatási egységekben 25,8 millió ember él (a lakosság 17,5%-a), akik közül 12 millió orosz (46,1%), míg azon népek körébe, amelyek számára ezeket az önálló egységeket voltaképp létrehozták, csak 9,8 milliónyian tartoznak (38%); a fennmaradó 4 millió (15,9%) más népcsoportok tagja. Ebből az következik, hogy orosz területen, amely jelenleg regionális szinten 6 körzetre, 49 területre, valamint két köztársasági jogú városra oszlik (Moszkva és Szent-Pétervár), a 121,2 milliónyi lakosságból 13,3 millió (11%) valamelyik nemzeti és etnikai kisebbség tagja. Az állam területének etnikai alapon történő föderatív felosztása nehezen oldható meg. Az orosz parlamentnek 1991 októberében benyújtott alkotmánytervezet Oroszországot valódi szövetségi állammá akarta átalakítani, mely egymással egyenjogú nem orosz „köztársaságokból”, és orosz szövetségi területekből (zemlja) állt volna. E terv megbukott a nem orosz köztársaságok ellenállásán, amelyek, mivel nagyobb autonómiát akarnak, a föderalizmus aszimmetrikus modelljét részesítik előnyben. Azzal, hogy 1992. március 31-én aláírták a „föderációról szóló szerződést”, sikerült kedvezőbb feltételeket kicsikarniuk. A föderációs szerződés három részből áll, melyeket az Oroszországi Föderáció külön-külön kötött meg az egyes nem orosz köztársaságokkal, az orosz regionális egységekkel és az autonóm önkormányzatokkal. Mindhárom dokumentum lehetővé teszi, hogy a felek a föderációról szóló szerződés által tervezett általános kompetencia-megosztástól kétoldalú különmegállapodás útján eltérjenek. Tatársztán, amely 1992. március 21-én alkotmányellenes népszavazást tartott a függetlenségről, és nem írta alá a föderációs szerződést, nem annyira Oroszországtól akar elszakadni, mint inkább olyan különleges feltételekre szert tenni, melyeknek elérését e rugalmas föderalizmus nagyon is lehetővé teszi. Hogy a Csecsen Köztársaság, amely a szerződést szintén nem írta alá⁵⁷ megtartható-e az orosz államszövetségben, éppoly kérdéses, mint az északi Kaukázus muzulmánok lakta vidékeinek jövőbeni fejlődése. Az 1993. december 12-i népszavazáson elfogadott alkotmány végül is megerősítette az aszimmetrikus föderalizmus koncepcióját, habár valamivel leszűkítette a nem orosz köztársaságok előjogait az egyéb „föderációs alanyokhoz” képest.

i) Rugalmas és népszerű exkommunista elnökének, Leonyid Kravcsuknak vezetése alatt *Ukrajna* 1990 után gyorsan fejlődött nemzetállammá, amit Oroszországgal s a FÁK-kal szembeni ellentétei is siettettek. Mindez azonban eredetileg nem vált egy toleránsabb kisebbségi politika megteremtésének gátjává. Ezek és más furcsaságok a keleti és nyugati országrész között történetileg kialakult politikai-kulturális különbségekre vezethetők vissza, me-

lyeket a történelem során első ízben egy ukrán állam keretei között kell feloldani. Míg Nyugat-Ukrajnában egy Kelet-Közép-Európa felé tekintő, a szabadságesszme alapján álló nemzettudat alakult ki, addig Kelet-Ukrajna politikai kultúrája az orosz-szovjet birodalom autoritárius hagyományával tart fenn szorosabb kapcsolatot. A keleti szláv ukránok és oroszok között az etnikai határok sem húzhatók meg pontosan, az ukránok ugyanis részben eloroszosodtak. Az oroszok 22%-os arányukkal messze a legnagyobb kisebbség, melyet a kormánynak nyilván érdekében áll az államalkotó ukrán népbe integrálni. Ennek feltételei az etnikai-kulturális rokonság s a fejletlen politikai öntudat következtében kedvezőek. Sőt, tovább javultak az autonóm Krimi Köztársaság 1991 eleji megalapítása által, s azáltal, „ hogy született egy eléggé nagyvonalúnak nevezhető kisebbségi törvény,⁵⁸ amely a nyugaton élő kisebb magyar és lengyel népcsoportokra nézve is kedvező. Mindezek ellenére a kisebbségek iránti toleráns légkör nem szükségszerűen tartós jellegű. Már csak ezért is fontos, hogy Ukrajna a kisebbségi politika területén elsősorban Magyarországgal és Lengyelországgal együttműködve számos kisebbségi jogi egyezményt kötött.

j) A *fehérorosz* nemzeti és nemzetiségi állam megalapításának tudati feltételei — ahol különben az orosz (13,2%), a lengyel (4,1%) és az ukrán (2,9% a legnagyobb kisebbségek — csak minimális mértékben vannak meg. Fehéroroszország valójában erősen eloroszosodott keleti szláv állam, amely jelentős demokratikus nemzeti mozgalomra nemigen támaszkodhat, s a közelmúltig a szovjetorosz birodalom legkonzervatívabb és legmerevebb régiói közé tartozott. A politikai fejlődés csak a meghiúsult 1991. augusztusi puccs után vette kezdetét, s e folyamatba illik a fehérorosz nemzettudat megteremtése.⁵⁹

k) Ezzel szemben a *grúzoknál*, akik nemzetállamuk lakosságának kb. 70%-át teszik ki, igen erős és történetileg is megalapozott a nemzeti együvértartozás érzése. A kommunista rendszer bukása óta, mely az 1990 október-novemberi parlamenti és elnökválasztások eredményeként állott elő, a politikában autoritárius-nacionalista erők játsszák a fő szerepet, s olyan harciasan lépnek fel a számos nemzeti, etnikai és vallási kisebbséggel szemben, mint ahogy Grúzia maga harcolt függetlenségéért a szovjetorosz birodalommal.

Grúzia így a nemzetiségi konfliktusok egyik gócpontjává vált. A nacionalisták egységesítő törekvései elsősorban a három, kisebbségek számára létrehozott autonóm önkormányzat ellen irányulnak. A dél-ozsét autonóm területet, melynek névadói, az oszétek a szomszédos, ám Oroszországhoz tartozó Észak-Ozsét Köztársasággal akarnak egyesülni. 1990 decembereben megfosztották autonómiájától⁶⁰; azóta a területen polgárháborús állapotok uralkodnak. El akarnak szakadni ez abházok is, akik autonóm köztársaságukon belül kisebbségben élnek a grúzokkal szemben — a grúzok azonban az ő törekvéseiket is el akarják nyomni, ami egy polgárháború kitoréséhez vezetett.. S végül zavarólag hat az Adzsar Autonóm Köztársaság, bár az adzsarok etnikailag grúzok, tőlük csak iszlám hitükben különböznek.⁶¹

l) Bonyolultabb, ám nem kevésbé harcias az az identitástudat, amelyre az Azerbajdzsáni Népfrent szerette volna építeni az ifjú *azerbajdzsáni* államot, miután 1992 májusában megdöntötte a kommunista rendszert, s átvette a hatalmat.⁶² A mozgalom pántörök-világi alapon állt, de esetleges szövetségeseként Iránt is tekintetbe vette, minthogy az azerbajdzsániak síita mohamedánok. Az Elcsibej államelnök által vezetett Népfrent-kormány azonban már egy év

múltán, 1993 júniusában menekülésre lett kényszerítve, s ismét a régi rendszer képviselői kaparintották meg a hatalmat. A felületi rendszerváltások mélyén türelmetlenkedő azerbajdzsáni nacionalizmus viszonylag új jelenség, s egy nagyobb török-muzulmán közösség részévé kíván válni, ami ellentmond bármely szigorúan nemzetállami koncepciónak.⁶³ Mind ezen identitással kapcsolatos problémák nem hatnak azonban mérséklőleg azon kisebbségekkel szemben, amelyek — mint az örmények vagy az oroszok (számarányuk egyaránt 5,5%) — más kultúrkörhöz tartoznak. Mindkét nemzetiség tagjai egyre növekvő számban hagyják el az országot. Az 1988 óta tartó véres nemzetiségi összeütközések központja Hegyi-Karabah autonóm terület, ahol a többségben élő örmények (77%) Örményországhoz akarnak csatlakozni. A konfliktus időközben háborúvá mélyült Örményország és Azerbajdzsán között, s a helyzetet az örmény—azerbajdzsáni határ mentén élő kurdok autonómiakövetelése is bonyolítja.⁶⁴

m) A Kirgízia kivételével máig a régi kommunista elitek uralma alatt álló *volt szovjet-közép-ázsiai államok* első pillanatra klasszikus nemzetiségi államoknak látszanak: az 1989-es népszámlálás adatai szerint a kisebbségek aránya a térségben 28 és 48% között mozog. Kérdés persze, hogy a hivatalos statisztikákban feltüntetett „nemzetek” valóban a legfontosabb szerepet játsszák-e a lakosság etnikai-kulturális kötődésében, s hogy államnemzet és kisebbségek a hagyományos módon szembeállíthatók-e egymással. Turkesztán orosz meghódítása óta, melyre a 19. század második felében került sor, Közép-Ázsia túlnyomórészt török, részben iráni (tadzsik) népeinek körében még csíráiban sem fejlődött ki a nemzeti érzés. A legfőbb azonosságteremtő mozzanat sokkal inkább a szupranacionális iszlám-pán-török közösség élménye volt, másrészt pedig a szubnacionális törzsi, nemzeti és helyi kötelékek. Sztálin határozta el, hogy e hagyományos kötelékeket felszámolja, és 1924-25-ben „a nemzetek szétválasztása” (razmezsevanije) jegyében elrendelte a térség újrafelosztását, új „népek” létrehozatalát. Hogy a Szovjetunió által azóta következetesen folytatott „nation-building” sikerrel járt-e, arról szakértő körökben sokáig megoszlottak a vélemények — a többség kétségbevonta e politika sikerét.⁶⁵ A legutóbbi fejlemények, az egymással gyakran közeli rokonságban lévő népek közt kirobbanó véres etnikai konfliktusok, a nyelvi törvényalkotás, valamint az egykor művi úton létrehozott szovjet köztársaságok szuverenitást majd függetlenséget kikiáltó nyilatkozatai mellett szólnak, hogy a nemzetérválás folyamata mégiscsak jócskán előrehaladt.⁶⁶ Az államalkotó népek körében létrejött nemzeti érzés bár nem semmisítette meg a hagyományos szub- és szupranacionális azonosságtudatot, erősebbnek bizonyult nála. A ma is többrétű azonosság okán és a kisebbségi konfliktusok elkerülése érdekében az új államok szuverenitásáról és függetlenségéről szóló nyilatkozataikban s más alkotmányos dokumentumokban csak nagyon óvatosan élnek a nemzetállami terminológiával, sőt, Tadzsikisztán egyenesen „soknemzetiségű államnak” (mnogonacionalnoje goszudarsztvo) nevezi magát.⁶⁷ Az ilyen s hasonló, állammal és kisebbségekkel kapcsolatos meghatározások helyes értékeléséhez fontos bár a szovjet közreműködéssel létrejött népek megkülönböztetése, ám alighanem ennél is fontosabb az a kulturális-vallási távolság, amely a török-izlám többséget a többi csoporttól elválasztja:

	államalkotó nemzet %	török népek %	iráni népek %	keleti szlávok %	más népek %	iszlám népek %
Üzbegisztán	71,4	83,5	4,9	9,3	2,3	88,4
Tadzsikisztán	62,3	27,3	62,5	8,6	1,6	89,8
Kirgizia	52,4	69,9	1,1	24,3	4,7	71,2
Tükménisztán	72,0	85,9	1,3	10,7	2,1	87,5
Közép-Ázsia összesen	67,6	73,2	13,0	11,3	2,5	86,3

4. Többnemzetiségű államok

A soknemzetiségű Szovjetunió és Jugoszlávia szétesésével létrejött utódállamok esetében az eredmény oly mértékben heterogén, hogy a létrejött államalakulatok maguk is csak soknemzetiségű államként definiálhatók.

a) Ez a helyzet *Kazahsztán* esetében, ahol az oroszok a kazahokkal szemben sokáig számzerűleg is fölényben voltak. A magasabb születési ráta és az orosz elvándorlás következtében a kazahoknak csak a nyolcvanas évek folyamán sikerült az oroszok létszámát felülmúlni. Ezzel együtt a kazah népesség aránya az 1989-es népszámlálás szerint a 37,8%-ot kitevő oroszokkal szemben csak 39,7%. Ha a közép-ázsiai térségből ismert nagyobb etnikai-kulturális csoportokat vizsgáljuk, a következő népességi szerkezet rajzolódik ki:

török népek	46,3%	iszlám népek	47,0%
iráni népek	0,2%		
keleti szlávok	44,3%	keresztény népek	52,4%
más népek	9,2%		

Kazahsztán jellegzetes átmenetet képez a keresztény Európa és az iszlám Közép-Ázsia között, a kazah államnak tehát, ha fenn akar maradni, a két nagy népre, a kazahokra és az oroszokra kell épülnie, az így létrejött szervezetet pedig számos kisebbségnek kellene támogatnia. Ez a szemlélet nagyjából, bár nem egészen, megfelel az államról alkotott hivatalos felfogásnak, amelyre érthető módon a kazahok nemzeti öntudata és jogos emancipációs igénye is hatással van.

A szuverenitásról szóló nyilatkozatban még „a nemzetállamiság megerősítéséről” volt szó,⁶⁸ ám a később kiadott függetlenségi nyilatkozatban ez a szempont a szuverenitást hordozó államalkotó nép javára háttérbe szorult. A politikai identitás sarkpontjaként itt „Kazahsztán egységes népére” mint az állampolgárok összességére esett a hangsúly, s a nyilatkozat ezt az identitást „az összes nemzetiségnek a kazah nemzettel vállalt történelmi sorsközösségként” definiálja.⁶⁹ Az 1993. január 28-án kelt új alkotmány hangvétele már kevésbé többnemzetiségű. Kétértelműen hol a „kazah nemzetről”, hol „Kazahsztán népéről” beszél. A kazahot — a nyelvvel kapcsolatos törvényalkotás akkori irányának megfelelően — még 1989 szeptemberében „államnyelvvé” emelték, miközben az általános trendnek némiképp ellentmondón meghagyták az orosz nyelv egyenjogúságát.⁷⁰ Az új alkotmány persze szintén

a kazahot rögzíti államnyelvként, míg az orosz „a nemzetiségek közötti érintkezés nyelvét” nyilvánítja.⁷¹ A népszerű, kommunistából mérsékeltent tekintélyelvű reformerré vedlett államelnök, Nurszultan Nazarbajev nagyon is tisztában van köztársasága kényes helyzetével, és sikerrel dolgozik a népek közötti integráció és egyensúly megteremtésén.⁷² Hogy fáradozása tartós eredményt hoz-e, arra csak a jövő adhat választ.

b) Hasonló siker tragikus módon nem juthatott osztályrészéül szintén mérsékeltre és kiegyezésre törekvő muzulmán kollégájának, Alija Izetbegovicnak, *Bosznia-Hercegovina* államelnökének. Az egykori Jugoszláviának ezt a tagköztársaságát némi vita után a muzulmánok (1991: 43,7%), a szerbek (31,3%) és a horvátok (17,3%) háromnemzetiségű államként határozták meg,⁷³ s a muzulmánok eredetileg a horvátokkal együtt erre a gondolatra akarták felépíteni a független Bosznia-Hercegovinai Köztársaságot. A szerb népcsoport, amely nem akart elszakadni Jugoszláviától, 1991 őszén megszüntette közreműködését a közös államszervezetben, és hozzáfogott saját hatalmi apparátusának kiépítéséhez.⁷⁴ Egy népszavazást követően, melyet a szerbek bojkottáltak, 1992. március 3-án kikiáltották Bosznia-Hercegovina függetlenségét, s azt hamarosan az ENSZ is elismerte. Ezt az alkalmat használták fel a szerb vezetők, hogy megsemmisítő háborút indítsanak a muzulmán és horvát népcsoportok ellen, majd hatalmukat az ország nagy részére kiterjesszék.⁷⁵ A háború következtében a muzulmán—szerb—horvát többnemzetiségű állam gyakorlatilag megszűnt létezni, s a szörnyűségek után aligha képzelhető el, hogy a három népcsoport egy újjászervezett államszövetségben még egyszer együtt tudna élni.

B. Kisebbségek

Kelet-Európában jelenleg kb. 410 millió ember él. E népesség mintegy ötöde tartozik valamely nemzeti és etnikai kisebbséghez. A korábban említett módszertani nehézségek következtében (vö. II. D.) ez az arány természetesen csak hozzávetőleges. Aszerint, hogy a két többnemzetiségű államot, Kazahsztánt és Bosznia-Hercegovinát hogyan ítéljük meg, a kisebbségek számaránya valamivel magasabbra, ill. alacsonyabbra is tehető.

A két soknemzetiségű állam, a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása következtében az utódállamokban a nemzetiségi kérdés új alakban jelentkezik. Ezért a következőkben különbséget kell tennünk régi és újonnan létrejött kisebbségek között. Nagy számuk miatt természetesen nem foglalkozhatunk mindegyik kisebbséggel. Csak azokat a nagyobb csoportokat emeljük ki, amelyek létszáma legalább 1 millió.

1. Régi kisebbségek

a) A legnagyobb és leginkább egybefüggő népcsoportot a Magyarországgal szomszédos államok területén élő *magyar kisebbségek* alkotják. Több, mint 3 millió emberről van szó, a magyar nép negyede tehát az ország határain kívül él: Romániában (2 millió, főleg Erdélyben), Csehszlovákiában (kb. 600 000, elsősorban Kelet-Szlovákiában), az egykori Jugoszlá-

viában (kb. 400 000, túlnyomórészt a Szerbiához tartozó Vajdaság tartományban) és Ukrajnában (kb. 200 000, főleg Kárpátalján). Viszonylag egybefüggő népességet alkotnak azokon a vidékeken, amelyek az első világháború után elszakadtak a Magyar Királyságtól. Ha mértékül a népek önrendelkezési jogának Woodrow Wilson amerikai elnök által akkortájt meghirdetett elvét vesszük, azt mondhatjuk, hogy a szabályozás, amelynek eredményeképp a magyar nép egyharmada idegen uralom alá került, a Párizs környéki békek legnagyobb igazságtalansága.

A magyar kisebbségekre mindenütt az erős nyelvi és kulturális homogenitás, valamint a fejlett politikai identitástudat jellemző. Utóbbi világosan megmutatkozott a politikai fordulat után, amikor a magyar kisebbségek mindegyik előbb említett országban pártot, ill. pártokat alapítottak, s e pártok jelöltjeit az első demokratikus választások alkalmával a magyarok csaknem egyöntetűen meg is választották. Romániában a „Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége” az 1990. május 20-i parlamenti választásokon a szavazatok 7,22%-át szerezte meg — a magyar lakosság hivatalos aránya 7,1%(!) —, így 29 képviselőt küldhetett a 396 tagú képviselőházba és 12 szenátort a 119 tagú szenátusba. Az 515 képviselőből és szenátorból álló román parlamentben a legerősebb, bár későbbben megosztottá vált „Nemzeti Megmentési Fronttal” szemben 41 parlamenti mandátummal a magyarok alkották a legerősebb ellenzéki pártot. Az 1992. szeptember 27-i második parlamenti választásokon az RMDSZ szavazatainak arányát 7,52%-ra növelte. Ezen az alapon 27 képviselővel rendelkezik a 341 főre csökkentett képviselőházban, és továbbra is 12 szenátor reprezentálja a 143 főre növekedett szenátusban. Hasonló tendenciák mutatkoztak az 1992. február 9-i helyhatósági választásokon.⁷⁷ Kevésbé egységes a szlovákiai magyar kisebbség.⁷⁶ Kezdetben három politikai szervezetbe tömörültek: az 1990. június 8-án és 9-én megrendezett parlamenti választásokon a „Független Magyar Kezdeményezés” a szlovák „Nyilvánosság az Erőszak Ellen” keretei között indult, míg az „Együttélés”, amely a lengyel és más kisebbségek támogatására is számít, a „Magyar Kereszténydemokrata Mozgalommal” alakított koalíciót. Utóbbiak a Szlovákiában leadott szavazatok 8,6%-ával — a magyar lakosság számaránya 11% — 12-t szereztek a csehszlovák Szövetségi Gyűlés 300 mandátumából, valamint 14-et a lehetséges 150 helyből a Szlovák Nemzeti Tanácsban. További négy, ill. hat mandátumot kapott a „Független Magyar Kezdeményezés” a „Nyilvánosság az Erőszak Ellen” keretében. Miután a „Nyilvánosság az Erőszak Ellen” a parlamenti ciklus folyamán szétesett, a „Független Magyar Kezdeményezés”, „Magyar Polgári Párt” néven szerveződött újjá. Közben a „Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom” belül ellentétek törtek ki, és a kizárt kereszténydemokrata képviselők megalapították a „Magyar Néppártot”. Így az 1992. június 5-én és 6-án megrendezett második parlamenti választáson összesen négy magyar párt indult. Az „Együttélés”, a „Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom” és a „Magyar Néppárt” választási szövetséget kötöttek,⁷⁸ s a Szlovákiában leadott szavazatok 7,8%-ával megint 12 helyet szereztek a Szövetségi Gyűlésben és 14-et a Szlovák Nemzeti Tanácsban. A „Magyar Polgári Párt” 2,3%-os eredményével nem jutott be a parlamentbe. E számokból kiderül, hogy a magyar kisebbség szinte egyöntetűen a magyar pártokra szavazott. A magyarok az 1990. novemberi helyhatósági választásokon is kb. 2500 tanácsi mandátumot szereztek és 110 polgármestert állíthattak. Végül az 1990. decemberi szerb parlamenti választásokkal kapcsolatban megállapítható, hogy a magyar kisebbség, amely hivatalos adatok szerint — egész

Szerbiában a lakosság 3,5%-át, a Vajdaságban 16%-át teszi ki, szintén egységesen a „Vajdasági Magyarok Demokratikus Szövetségére” szavazott. Bár az ott alkalmazott kétfordulós többségi választás nem teszi lehetővé a szavazati arányok pontos rekonstrukcióját, az elért mandátumarány — a választási rendszerből adódó torzulásokat figyelembe véve — nagyjából megfelel a magyar népesség számarányának, vagyis 3,2%, ha az összes szavazatot vesszük (250-ből 8) és 22,2% a Vajdaságra vetítve (36-ből 8). Két évvel később, az időközben bevezetett arányos választási rendszer alapján 1992 decemberében megtartott szerb parlamenti választások során a VMDSZ a szavazatok 2,98%-ával 9 mandátumra tett szert. Az „új” Szerbiából és Montenegróból álló „Jugoszláv Szövetségi Köztársaság” parlamentjének 1992. május 31-i, demokratikusnak nemigen nevezhető megválasztása alkalmából a magyarok szövetsége a „Polgárok Tanácsában” a Szerbiára eső 108 mandátumból kettőt kapott meg. Ukrajnában még nem voltak demokratikus választások, de az elnökválasztás és a függetlenségről szóló népszavazás kapcsán, melyekre 1991. december 1-én került sor, a Kárpátokon túli terület lakosságának 78%-a a terület „Ukrajnán belüli különleges, alkotmányos státusára” szavazott, a beregszászi járás 74%-ban magyar lakosságának 81,4%-a pedig egy „magyar nemzeti körzet” létrehozataláért szállt síkra.⁷⁹ Míg Ukrajnában még nem teljesen kizárt, hogy a magyarok területi autonómiára irányuló igénye teljesül, a másik három ország minden autonómiaigényt mereven elutasít.

A magyar kisebbségek helyzete ma egyedül Kárpátalján tűnik megnyugtatónak. A magyar és az ukrán állam együttműködése az utóbbi időben éppen a kisebbségek területén fejlődött mintaszerűen s jutott el egészen a szerződéses garanciák megteremtéséig.⁸⁰ Jugoszláviában és Szlovákiában, ahonnan az elmúlt évtizedekben nem hallatszott különösebb panasz, az újabban megerősödött szerb sovinizmus erőteljes romlást hozott, s a szintén nemrég lábra kapott szlovák nacionalizmus is a helyzet elmérgesedéséhez vezetett. A legszomorúbb sors a magyaroknak Ceaușescu nacinálkommunista rendszerében jutott. A diktatúra bukása után a helyzet jelentős javulásába vetett remények nem igazolódtak — a „Vatra Românească” nevű fasiszta szervezet támadásaival szemben a magyar kisebbség aligha várhat segítséget a román hatóságoktól.⁸¹ A magyar kormány, melyet az alkotmány kötelez a külföldön élő magyarok érdekeinek védelmére,⁸² diplomáciai úton fáradozik a nemzetközi jog kisebbségvédelmi normáinak betarttatásán, kevés sikerrel.⁸³ A nyomásgyakorlás megfelelő eszközei híján a mindenkori kormányok jóindulatára van utalva, melyet eddig elnyerni csak Kijevben tudott. Stratégiája ezért arra irányul, hogy saját nemzetiségi politikája példaképpül szolgáljon, kölcsönösségre hívjon fel, s hogy a kisebbségi problémákra nemzetközi szinten általános és multilaterális megoldás szülessen.

b) A *német kisebbségek* problémája első pillanatra hasonló nagyságrendűnek látszik. Az óvatos megfogalmazással csak arra kívánunk utalni, hogy a német népcsoportok nagysága nem határozható meg pontosan. Ennek magyarázata az országoként különböző mértékű asszimilációban keresendő, amely részint kényszer hatására, részint természetes úton ment végbe, és mindenütt azt eredményezte, hogy a magukat német anyanyelvűnek vagy a német néphez tartozónak vallók csoportja lényegesen kisebb, mint a német származásúaké. Ehhez járul, hogy a németek politikai öntudata viszonylag kevéssé fejlett.

Azonosságukat egyértelműen csak a Romániában egybefüggő területen élő németek őrizték meg, a háború után 400 000 főt számláló csoport azonban a 70-es évek elejétől kezdve

folyamatos, majd a Ceaușescu-diktatúra bukása után 1990-91-re tömeges méretűvé vált kitelepülés következtében 100 000 főnyire zsugorodott⁸⁴ A „Romániai Németek Demokratikus Fóruma” 1990 májusában, a román képviselőház megválasztásakor mindössze 38768 szavazatot kapott (0,28%), ami egyetlen képviselő állításához volt elegendő. A német jelölte leadott 19 105 szavazat (0,14%) ugyanakkor kevésnek bizonyult a szenátusba való bekerüléshez. Hasonló kép mutatkozott az 1992. szeptemberi parlamenti választások során, amelyek eredményeképpen a német „Fórum” csak azért tudott egy képviselőt állítani, mert a nemzetiségi pártok mentesülnek az újonnan bevezetett 3%-os kizárási klauzulától. Sikeresebben szerepelt a „Fórum” az 1992. februári helyhatósági választásokon.⁸⁵ A stabilizálódás bizonyos jelei ellenére abból kell kiindulnunk, hogy a romániai német népcsoport napjai megvannak számlálva. Az egykori Szovjetunióban az 1989-es népszámlálás alkalmával több mint 2 millió ember vallotta magát német nemzetiségűnek.⁸⁶ A nyelvi eloroszosítás mindenestre sikeresnek látszik, ma ugyanis a csoport kevesebb mint fele használja a németet anyanyelvként.⁸⁷ Hogy az asszimiláció és a kivándorlás következtében megindult és folytatódó csökkenés megfordítható-e még, elsősorban azon múlik, milyen perspektívát akarnak és tudnak kínálni az új nemzetállamok a német kisebbségeknek.⁸⁸ A jelenlegi orosz vezetőség jóindulatát kétségbe vonni aligha lehet, hiszen 1991-ben az Altáji Körzetben és az Omszki Területen két német körzetet létesítettek, és 1991 óta tervezik a Volgai Német Köztársaság fokozatos újjáalakítását — ám a rendkívüli politikai nehézségek, Oroszország általános helyzete mégsem adnak okot túlzott derülátásra. Lengyelországban, ahol a statisztikák adatai szerint kb. 2 millió németnek kellene élnie, a politikai fordulat előtt a kisebbségek léteéről egyszerűen nem voltak hajlandók tudomást venni, s az évtizedeken át folytatott erőszakos asszimiláció sem múlt el nyomok nélkül. A mára szabaddá vált légkörben a „Német Kisebbség” az 1991. októberi parlamenti választásokon először tudott saját jelölteket állítani. Kb. 132 000 szavazatával (1,17%) 7 képviselőt küldhetett a 460 tagú szejmbe és 1 szenátort a 100 tagú szenátusba. Az 1993. szeptemberi választásokon, melyek módosított választási rendszerben folytatódtak le, a „német szavazatok” száma 110 500-ra (0,8%) csökkent, ami csak 4 képviselőre és egy szenátorra volt elegendő. Az eredmény megerősíti azt a feltételezést, amely szerint a német származású lakosság etnikailag-kulturálisan reaktiválható része legfeljebb 300 000-re tehető. Súlypontjuk Felső-Sziléziában van.⁸⁹ A magyarországi német népcsoport nagyságáról más összefüggésben már beszéltünk.⁹⁰ Valódi nagyságuk 40-50 000 fő körül lehet. Tekintettel a magyarországi németek gyenge és diffúz identitástudatára⁹¹ a „Magyarországi Németek Szövetsége”, amely 220 000-ben szokta megadni a német népcsoport nagyságát, jó okkal lemondott arról, hogy saját listával induljon a választásokon. Ehelyett azt a megoldást választotta; hogy a kisebbségi érdekeknek már létező politikai pártok útján próbál érvényt szerezni. A magyar parlamentben 10 olyan képviselő van, akik elkötelezettek a német népcsoport iránt. Hasonló a számszerű helyzet a hajdani Csehszlovákiában is, ahol az 1991-es népszámlálás alkalmával 53 418 személy vallotta magát német nemzetiségűnek (47 785 Csehországban és 5 629 Szlovákiában), bár a német származásúak száma 150 000 körül lehet.

A diszkrimináció ellenére, melynek a német nemzetiségek az egyes országokban 1945 után ki voltak téve, s a ma is fennálló problémák ellenére azt mondhatjuk, hogy a német kisebbségek helyzete a demokratikus áttörés óta egész Kelet-Európában jelentős mértékben megjavult. Az örömdetes változás egyik fő oka abban rejlik, hogy tekintélyes támogatójuk

az a Német Szövetségi Köztársaság, amellyel a kelet-európai államok ha másért nem, gazdasági okokból jó kapcsolatra törekszenek. Ezért sikerült a Német Szövetségi Köztársaságnak minden, a legutóbbi időben kötött politikai alapszerződésben a német kisebbségek jogait a nemzetközi jog garanciái által is biztosítani, sőt, részben az EBEÉ magasszintű kisebbségi normáihoz igazítani.⁹² A voltaképpeni probléma ma már nem a német kisebbség egzisztenciális fenyegetettsége valamely nacionalista kisebbségi politika által, hanem az, hogy az évtizedekig tartó elnyomás után megmaradt etnikai-kulturális értékek feléleszthetők-e még, s elegendők-e a túléléshez.

c) A harmadik, hasonló nagyságrendű népcsoport a kb. 2,5 millió román, akik Besszarábia és Észak-Bukovina Sztálin általi bekebelezése folytán 1940-ben, ill. 1944-ben szovjet uralom alá kerültek, s a román népnek éppen 15%-át teszik ki.⁹³ Az annektált terület részint a Moldvai Szovjet Köztársasághoz, részint Ukrajnához került, keleti-román lakosságát pedig „moldvaiakra” és „románokra” osztották, úgy, hogy az 1989-es népszámlálás eredménye szerint az akkori Szovjetunióban 3 352 000 moldvai és 146 000 román élt: 2 795 000 moldvai és 2 000 román a Moldvai Köztársaságban, valamint 325 000 moldvai és 135 000 román Ukrajnában. Valójában a „moldvaiak” mind etnikailag, mind nyelvileg románok,⁹⁴ akik a Sztálin által 1941-ben rájuk kényszerített cirill betűs írást 1989-ben újra latinra változtatták.⁹⁵ A Moldvai Köztársaságban élő 2,8 millió román a függetlenség elnyerése óta nem nevezhető kisebbségnek — annál inkább a 460 000 ukrániai román, akik Besszarábia déli részén (ogyesszai terület) és Észak-Bukovinában (csernovici terület) élnek. Tekintettel a viszonylag liberális ukrán kisebbségi politikára ennek az „új” kisebbségnek a helyzete önmagában nem problematikus; politikailag kényessé a Moldvai Köztársaság nemzetiségi problémái és bizonytalan állami jövője által válik.

d) A negyedik legnagyobb régi kisebbség a szétesett Jugoszláviában élő mintegy 2,3 millió albán, akik az albán népnek kb. 40%-át teszik ki. Viszonylag összefüggő tömböt képeznek az Albániával határos vidékeken, elsősorban a Szerbiához tartozó Koszovó tartományban (1,7 millió), ahol a lakosságnak több, mint 90%-át alkotják, Szerbiához tartozó más területeken (70 000), Macedóniában (450 000) és Montenegróban (40 000). E területek az 1912-13-as balkáni háború eredményeként kerültek Szerbiához, amikor a nagyhatalmak anélkül jelölték ki az újonnan létrejött albán nemzetállam határait, hogy az etnikai viszonyokra tekintettel lettek volna. A 80-as évektől kezdve az emberi jogoknak a Nyugat által rendre elnézett megsértése, valamint a bontakozó szerb nacionalbolsevizmus Koszovóban terrorisztikus rendszert hozott létre.⁹⁶ A koszovóiak a szerbek által bevezetett szükségállapot ellenére 1991 szeptemberében illegális népszavazást tartottak a függetlenségről, majd 1992 májusában parlamenti és elnökválasztást, amely az Ibrahim Rugova által vezetett „Koszovói Demokratikus Unió” egyértelmű győzelmével végződött. A Koszovói Köztársaság függetlenségét Albánia már 1991 októberében elismerte. A Demokratikus Unió Koszovó függetlenségét átmenetinek tekinti és középtávon csatlakozni kíván a demokratikus Albániához. A demokratikus Albánia feltétele közben az 1992 márciusában tartott s a demokratikus ellenzék győzelmével végződött választásokkal teljesült. Bár Koszovó csatlakozása Albániához etnikailag indokolt lenne, a szerb nemzetfelfogás szemében egyenesen szakrilégiummal érne fel. Koszovó a középkorban a szerb állam magvát képezte, amely az 1389-es rigómezei csata

után megsemmisült. A következő évszázadokban a török uralom elől mind több szerb vándorolt el a régióból. Helyükre albán telepesek költöztek, így a „szerb nemzet bölcsőjének” tekintett Koszovót már a 16—17. században túlnyomórészt albánok lakták. A szerbek történelmi és az albánok etnikai szempontjai között végsőkéig kiéleződött konfliktus, mely a népek önrendelkezési jogának elve alapján csakis az albánok javára oldható meg, könnyen fegyveres összeütközésbe torkolthat.

Ez az összeütközés szinte elkerülhetetlenül át fog terjedni a többi albánok lakta területre, elsősorban Macedóniára. Nem biztos azonban, hogy a macedóniai albán kisebbség is pártolná az egyesülést Albániával — sokkal jobb gazdasági helyzetben van ugyanis, mint Koszovóban vagy Albániában élő testvérei, s az albánokkal szemben a macedóniai kormány is mérsékelt, kiegyensúlyozó politikát folytat, sőt 1992 szeptemberében öt albán minisztert is felvett soraiba. Az albán kisebbség két politikai pártot mondhat magáénak: a „Macedóniai Demokratikus Fellendülés Pártját” és a kisebb „Népi Demokratikus Pártot”. A két párt az 1990 november-decemberi választások alkalmával a macedóniai parlament 120 mandátumából 23-at nyert el. Az albánok célja egyelőre a macedón államon belüli autonómia elérése.

e) A balkáni *török-muzulmán kisebbségek* az Oszmán Birodalom örökségeként jöttek létre. Számuk eléri az 1 milliót. Közülük mintegy 800 000 él Bulgáriában, miután a 300 000 töröknek, akik a Zsivkov-rezsim törökellenes kampányát követően Törökországba emigráltak, nagyjából a fele visszatért Bulgáriába. Ehhez jön a kb. 200 000 pomák, akik bár etnikailag és nyelvileg bolgárok, iszlám hitük folytán mégis a törökökhöz érzik közelebb magukat. A vallási közösség láthatólag sokkal nagyobb mértékben köti össze a két népcsoportot, mint ahogyan a nyelvi-etnikai különbség elválasztja. Mindez a mai napig megtartott két bulgáriai parlamenti választáson, 1990. június 10—17-én valamint 1991. október 13-án különös egyértelműséggel mutatkozott meg azáltal, hogy a török-muzulmán érdekeket képviselő „Jogokért és Szabadságért Küzdő Mozgalomra” nemcsak a török kisebbség szavazott egységesen, de a pomákok nagy része is rájuk adta le szavazatát.⁹⁷ 6 ill. 7,6%-os szavazataránnyal a Mozgalom a 400 mandátumból 23-at, ill. a 240-ből 24-et szerzett meg, s ma központi szerepet játszik a bolgár parlamentben. A török-iszlám kisebbség helyzete a III. A. 3. c. részben felsorolt okoknál fogva elég kényes.

Kerek 100 000 török él Macedóniában, ahol a törökök a szintén iszlám hitű albánok után a második legnagyobb kisebbséget alkotják. A vallási közösség a két népcsoport között nem járt együtt valamiféle nemzetek fölötti együvértartozás tudatának kifejlődésével. Az 1990 végi macedóniai parlamenti választásokon a török kisebbség nem játszott jelentős szerepet. A „Török Demokratikus Unió” által azonban olyan befolyásos szervezettel rendelkezik, amely — a macedón kormánypolitikával teljes egyetértésben — szoros kapcsolatokat tart fenn Törökországgal, miközben teljes mértékben lojális a független macedón állam iránt.⁹⁸

f) A régi nemzetiségek csoportjába tartoznak végül a volt Szovjetunió területén élő *lengyelek*, számuk az 1989-es népszámlálás adatai szerint 1 126 000. Ők ma elsősorban a három önálló nemzetállamban, Fehéroroszországban (418 000), Litvániában (258 000) és Ukrajnában (220 000) élnek. Ezek az első világháború végén, a lengyel nemzetállam megteremtése alkalmából nagyvonalúan kijelölt „keleti lengyel területek”, utóbb az 1939. augusztus 23-án, ill. szeptember 28-án keletkezett szovjet—német titkos záradék eredményeként szovjet uralom alá kerültek. A veszteségért Lengyelországot a „keleti német területekkel” kárpólták.

Míg a fehéroroszországi és ukrainai lengyel kisebbség zöme beolvadt, így többé nem okoz gondot, Litvániában a lengyelek szilárdan őrzik identitásukat, sőt, azt a legutóbbi időkben határozottan kifejezésre is juttatták. A lengyel kisebbség és a litván kormány közt létrejött újkeletű feszültséget, melybe a magát különben távol tartani igyekvő lengyel kormány is belebonyolódott,⁹⁹ közvetlenül az váltotta ki, hogy 1991 szeptemberében két, jobbára lengyelek lakta körzetben feloszlatták a megválasztott körzeti tanácsokat, és litván állami biztosokat neveztek ki a körzetek élére. Landsbergis elnök a lépést azzal a váddal igazolta, hogy a körzeti tanácsok támogatták az augusztusi puccsban részt vett reakciós, a litván függetlenséget támadó erőket. A vád igaz lehet a lengyel párt- és állami funkcionáriusokkal szemben, ám alighanem ürügyül is szolgált a lengyel kisebbségekkel szembeni nacionalista intézkedések meghozatalához. A feszültség az 1992. őszi helyhatósági és parlamenti választások következtében, melyek lehetővé tették a lengyelek megfelelő politikai képviseletét, alábbhagyott. Részben a kisebbségi pártoknak adott kedvezmények folytán (a képviselők felére érvényes arányos választási rendszerben fennálló 4%-os kizárási klauzula nem vonatkozik rájuk) a „Lengyelek Szövetsége” majd 40000 szavazattal (2,14%) 4 képviselői mandátumot tudott szerezni a 141 tagú Seimasban.

2. Új kisebbségek az egykori Jugoszláviában

A soknemzetiségű jugoszláv állam szétesése után a régi kisebbségek mellett, amelyek közül legfontosabbak az albánok és a magyarok, új kisebbségek is keletkeztek, hiszen a délszláv szövetségi állam hat államalkotó népe részint saját nemzetállamában él, részint saját nemzetállamán kívül kisebbséget alkot. A szlovénokra és a macedónokra mindez jóformán nem érvényes. Az 1991-es népszámlálás tanúsága szerint azonban a montenegróiak 29,5%-a (159 000), a szerbek 24,6%-a (2 099 000) és a horvátok 19,9%-a (928 000) saját nemzetállamán, a muzulmánok 18,9%-a (443 000) pedig Bosznia-Hercegovinán kívül él. Ha eltekin-tünk Bosznia-Hercegovinától, mely csakis három nemzet államaként képzelhető el, akkor a kisebbségben élő szerbek aránya 8,6%-ra (730 000), a horvátoké pedig 3,7%-ra (173 000) csökken. A saját nemzetállamukon kívül élő montenegróiak valójában nem jelentenek kisebbségi problémát, mivel a legtöbben (140 000) Szerbiában élnek, a szerbekkel pedig oly szoros rokonságban állnak, hogy aligha érzik magukat kisebbségnek.

a) A legnagyobb és civilizált keretek közt immár aligha megoldható kisebbségi problémát a szerbek jelentik, akik nem tudván beletörődni Jugoszlávián belüli vezető szerepük elvesztésébe, hódító, sőt, megsemmisítő háborúba kezdtek a céllal, hogy a Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában tervezett autonóm területek létrehozatala után minden szerbek lakta területet egyesítsenek, s megteremtik Nagy-Szerbiát. Mivel a bonyolult népességi viszonyok a szerb kisebbségek által lakott területek Szerbiához csatolását nem teszik lehetővé,¹⁰⁰ a szerbek céljukat a nem szerb népcsoportok elűzése vagy megsemmisítése árán igyekeznek elérni. Mindezt figyelembe véve népiirtással vagy legalábbis népiirtás kísérletével vádolhatók. A szerbek egyértelműen kifejezésre juttatták, hogy a horvátországihoz hasonló (vö. III. A. 3. d) kisebbségvédelem esetén sem hajlandók vállalni a kisebbségi státust, a horvátok és a muzulmánok számára pedig a háború szörnyűségei után aligha fogadható el többé az együttélés gondolata a szerb kisebbséggel.

b) Teljesen bizonytalan a *muzulmánok* sorsa. Legfőbb politikai támaszuk a három nemzet alkotta Bosznia-Hercegovina volt, itt élt az összes muzulmán 81%-a. Bosznia-Hercegovina eddigi formájában nem állhat fenn tovább (vö. III. B. 4. b). Kisebbségként a muzulmánok elsősorban Szerbiában (237 000) és Montenegróban (90 000) élnek, fennmaradásukra azonban nincs biztosíték.

c) A Horvátországon kívül élő *horvát népcsoportok* jövője szintén bizonytalan, bár helyzetük jóval kedvezőbb. A Bosznia-Hercegovinában élő, 929 000 főt kitevő horvátság nagy része számára technikailag megvan a lehetőség, hogy az általuk lakott területeket a horvát nemzetállamhoz csatolják. Aggodalomra ad okot ezzel szemben a szerbiai horvát kisebbség helyzete (133 000) — ők emberi bánásmódra aligha számíthatnak.

3. Új kisebbségek az egykori Szovjetunióban

Jugoszláviával ellentétben, amely kisebbségekkel bíró délszláv soknemzetiségű államként definiálta magát, a Szovjetunió elvben nemzetiségek nélküli soknemzetiségű állam, a valóságban azonban orosz, ill. keleti szláv uralom alatt álló birodalom volt. Az elvi kiindulás szerint kisebbségek csak a Szovjetunió nemzetállamokra való szétesésével keletkezhetnek. Ha nem nézünk mást, mint azokat a nemzeteket, amelyekről a 15 egykori szovjet köztársaság a nevét kapta, úgy a Szovjetunió megszűnte után a saját nemzetállamán kívül élő népesség aránya csak a három balti nép, a grúzok, valamint a türkmének esetében alakult olyan kedvezően, hogy nem éri el a 10%-ot. A többi nép esetében a kisebbségek aránya jóval magasabb. Legmagasabb az örményeknél: egyharmaduk él az Örmény Köztársaság területén kívül. A fenti nagyságrendek az egyes népek esetében mindenkor sajátos értelemmel bírnak.

a) A legsúlyosabb következményekkel a változások az orosz népre nézve jártak, mely a birodalom vezető népeként a soknemzetiségű államban a legközelebbi múltig mindenütt előnyt élvezett, ma viszont számolnia kell a lehetőséggel, hogy 25,3 millió orosz idegen nemzetállamok területén élő kisebbséggé válik. Ha Kazahsztán esetében létre is jöhet egy, a kazah és az orosz nemzet egyenrangúságán alapuló különmegoldás, még mindig 19,1 millió orosz marad kisebbségben (13,1%). E változások az oroszok széles körében súlyos identitás-zavart váltottak ki, és sokuk számára tűnik vonzónak a lehetőség, hogy erőszak alkalmazásával találjanak kiutat a válságból. Ez történt a Moldvai Köztársaság Dnyeszteren túli területein kikiáltott „Dnyeszter Köztársasággal” kapcsolatos harcok esetében — míg a balti köztársaságokban 1991 elején a hasonló eredetű, bár kisebb méretű konfliktusok kiszélesedését meg lehetett akadályozni. A lázadó kisebbségeket minden esetben az orosz hadsereg egységei támogatták. A kritikus lélektani helyzet — együtt a romló gazdasági és szociális körülményekkel — táptalaja lehet egy, a szélsőbal és szélsőjobb között létrejövő veszedelmes nacionálbolsevik szövetségnek. Lényegében ebből táplálkoztak a meghíusult moszkvai puccskísérletek mind 1991 augusztusában, mind 1993 októberében.

Az orosz kisebbségek helyzetét illetően különbséget kell tennünk a Szovjetunió egyes utódállamai között. Legfenyegetőbb a helyzet Közép-Ázsia iszlám köztársaságaiban és Azer-

bajdzsánban, ahol a lakosság hagyományos oroszellenessége a birodalom szétesését követően tetőfokára hágott. A jelenség nem új, már az 1970-es évek óta az orosz népesség növekvő elvándorlását váltja ki. Kazahsztán mint átmeneti régió kivételes helyzetet foglal el két kultúrkör határán (vö. III. A. 4. a). A Baltikumban, amelyre mostanáig inkább az oroszok bevándorlása volt jellemző, a helyzet bizonytalan, remélhető azonban az orosz kisebbség helyzetének kielégítő rendezése (vö. III. A. 3. a). A szoros keleti szláv rokonság miatt nem kell áthidalhatatlan nehézségektől tartani Ukrajnában és Fehéroroszországban (vö. III. A. 3. i—j), ahol a legnagyobb orosz kisebbségek élnek (11,4 millió, ill. 1,3 millió).

b) A fentiek bizonyos eltérésekkel érvényesek a másik két keleti szláv népre, az *ukránokra* és a *fehéroroszokra*, akik közül 6,8 millió (15,3%), ill. 2,1 millió (21,2%) él az ukrán, ill. a fehérorosz állam határain kívül. Az eltérés abból adódik, hogy e népek a birodalom fölötti uralomból csak mint az oroszok ifjabb rokonai vehették ki részüket, így a birodalom szétesése bennük nem váltott ki az oroszokéhoz hasonló identitás zavart. Ellenkezőleg, az erősödő, ill. ébredő nemzettudat egyenesen segíti őket az azonosság megtalálásában, ha egyelőre csak az új nemzetállamok határai között is. Nemzetállamaikon kívül — s ez a másik nagy különbség — az ukránok és fehéroroszok nyelvileg eléggé oroszosodtak, ezért egyikük sem érzi magát a másik két keleti szláv állam területén kisebbségnek.¹⁰¹ Ez a helyzet 4,7 millió ukrán esetében, akik közül 4,4 millió él Oroszországban és 300 000 Fehéroroszországban, valamint 1,6 millió fehérorosz esetében, akik közül 1,2 millió él Oroszországban és 440 000 Ukrajnában. A gyökeresen más kultúrájú iszlám államokban az ukrán és fehérorosz kisebbségek jövője hasonló aggodalomra ad okot, mint az oroszoké.

c) A keleti szlávok után a Szovjetunióban a második legnagyobb etnikai-kulturális tömböt a számos *iszlám-török* nép¹⁰² alkotja. Hogy milyen mértékben kerültek ezek a népek kisebbségi státusba, nehéz megítélni. A III. A. 3. I. fejezetben tárgyalt okoknál fogva abból kell kiindulnunk, hogy Azerbajdzsán, a négy közép-ázsiai köztársaság és Kazahsztán esetében nem lenne helyénvaló egyes iszlám-török, ill. iszlám-iráni népcsoportokat a kisebbség elnevezéssel illetni. Bár e népcsoportok egyike-másika (pl. üzbégek és meszhetek, üzbégek és kirgizek stb.) között adódtak véres etnikai konfliktusok, ezeknek okai túlságosan is szerteágazóak, semhogy belőlük a szóban forgó népcsoportok kisebbség voltára következtethetnénk. Kivételt képez az Üzbegisztánban élő 657 000 tatár (189 000 krimi tatár): az ő helyzetüket nyugati szakemberek részben olyan veszélyesnek ítélik,¹⁰³ hogy ők tekinthetők kisebbségnek. Fontosabb azonban a keresztény-keleti szláv és az iszlámtörök területeket elválasztó kulturális határ. Az iszlám-török régió népeit a kisebbségi kérdés jóval csekélyebb mértékben érinti, mivel a három keleti szláv államban nagyobb számban csak kazahok (649 000), azerbajdzsániak (378 000) és üzbégek (151 000) élnek. Sehol nem alkotnak összefüggő kisebbséget, s a jövőben sem valószínű, hogy interetnikai feszültségek előidézőivé válnának. Valódi kisebbségi helyzetben vannak azonban az Orosz Föderáció területén élő iszlám vallású török és kaukázusi népek,¹⁰⁴ számuk 11-12 millió. Az ő pacifikálásuk az Északi Kaukázusban (Csecsen Köztársaság, Dagesztán) komoly nehézségekkel jár, míg egy a kisebbségek érdekeit figyelembe vevő egyezmény a Volga vidéki tatárokkal és baskírokkal nagyon is lehetséges (vö. III. A. 3. h). Igazí, a grúz nacionalizmus által fenyegetett nemzetségek végül az iszlám hitű azerbajdzsániak, abházok, oszéték (részben iszlám irániak) és adzsarok (iszlám grúzok).

d) A kozmopolita hajlamú *örmények* mindig is a legnagyobb diaszpórával rendelkező nép voltak, bár az utóbbi évtizedekben egyre többen tértek haza Örményországba. 1989-ben az örmények harmada élt köztársaságán kívül: főleg Oroszország nagyvárosaiban (532 000, egy részük beolvadt), valamint viszonylag egybefüggő területeken Grúziában (437 000) és Azerbajdzsánban (391 000). A karabahi konfliktus kitörése és az örmény-azeri ellentétek kiéleződése óta annyiban változott a helyzet, hogy míg a Karabahon kívül élő azerbajdzsáni örmények (146 000) vagy elmenekültek vagy elűzték őket, a karabahi örmények az Örményországhoz való csatlakozásért küzdenek.

4. Különös esetek

Az eddig tárgyalt kisebbségek nemzeti kisebbségek voltak abban az értelemben, hogy önmagukban, vagy egy nemzet saját nemzetállamán kívül eső részeként képesek állami vagy legalább autonóm szervezet létrehozására. Azok közül az etnikai kisebbségek közül, melyek az ehhez szükséges politikai-szociális egységgel és identitással nem rendelkeznek, nagyságuk folytán két csoportot érdemes kiemelni: a cigányokat és a zsidókat.

a) A *cigányok* Kelet-Európában kétségkívül nagy etnikai kisebbséget alkotnak, számuk azonban nem állapítható meg pontosan. Hogy miért nem, annak különböző okai vannak. Bár népszámlálások alkalmával a legtöbb kelet-európai országban külön népcsoportként tüntetik fel őket, általános tapasztalat, hogy a cigány etnikumnak csak egy töredéke vallja magát cigánynak. A tartózkodás oka részint a diszkriminációtól való félelem, részint a hiányzó identitástudat. A cigányok szétszórtan élnek, nagy részük a befogadó ország nyelvét beszéli. Az identifikáció elsődleges szempontja náluk a nemzetség — átfogó cigány öntudat alig létezik. Nehezíti az általánosítást, hogy a cigánykérdés tudományos vizsgálata egyelőre a kezdeteknél tart.¹⁰⁵ A fentieket szem előtt tartva a cigányok létszámát az egyes országokban a következő értékekre becsülhetjük (a táblázatban szereplő számok ezerrel szorzandók):

	Utolsó népszámlálás	becslés
Albánia	—	60
Bulgária (1992)	313	800
Csehszlovákia (1991)	114	800
Jugoszlávia (1991)	210	800
Lengyelország	—	50
Magyarország (1990)	143	600
Románia (1992)	410	2000
Szovjetunió (1989)	262	500
Összesen	1452	5610

Alacsony műveltségi szintjük, a bűnözésben való magas részvételi arányuk, a munkanélküliség, valamint az őket sújtó társadalmi diszkrimináció következtében a cigányok mindeütt társadalmi problémát jelentenek. Etnikai kisebbség voltukra csak az utóbbi időben fi-

gyeltek fel hivatalosan is, ami nem csoda, hiszen a cigányok az egyes országokban és nemzetközi szinten csak az 1970-es évek óta próbálnak egységes mozgalomba szerveződni. A roma-mozgalom¹⁰⁶ mindmáig szerény sikereket ért el. A cigányokra továbbra is az etnikai-szociális heterogenitás és az alacsony fokú szervezőképesség jellemző. Igaz mindez azokra a kelet-európai államokra is, ahol bár a fordulat után számos politikai-kulturális szervezük jött létre, reprezentatív országos szövetséggé nem tudtak egyesülni. A roma-mozgalmak egységének hiánya azáltal is nehezíti a cigánykérdés megoldását, hogy az illetékes állami szervekkel szemben nem tud fellépni egy mértékadó és megbízható partner, akivel a problémákról komolyan tárgyalni lehetne.

Ilyen körülmények között nem csodálható, hogy a cigányok az állami választásokon nem állítanak saját jelöltet, és vezetőik a parlamentbe, valamint az önkormányzatokba inkább a hagyományos politikai pártokon keresztül igyekeznek bejutni. Az egyetlen kivétel Románia, ahol mind az 1990. május 20-i és az 1992. szeptember 27-i parlamenti választásokon, mind az 1992. február 9-i helyhatósági választásokon számos, cigányokat tömörítő politikai egyesület és párt indult, ám a kb. 1,5 millió cigányszavazatnak csak parányi töredékét tudták megszerezni. Az 1990. évi képviselőházi választások alkalmából például 5 párt és egyesület 75 813 szavazatot (0,55%) és 1 mandátumot szerzett, míg a szenátus megválasztása alkalmából ugyanez az öt párt és egyesület csak 27917 szavazatot (0,2%) kapott, s így szenátusi mandátum nélkül maradt.¹⁰⁷ A helyhatósági választásokon 9 cigányszervezet indult, és 39781 helyi tanácsi mandátumból mindössze 110-et (0,28%) tudtak megszerezni.¹⁰⁸

b) Még nehezebb helyzetben vagyunk, ha a kelet-európai zsidók helyzetét kell vizsgálni, bár az ő esetükben nem vonható kétségbe a kérdés tudományos feldolgozottsága.¹⁰⁹ A nehézség ott kezdődik, hogy a zsidók etnikai kisebbségnek tekinthetők-e egyáltalán. A kérdésre egyértelmű válasz nem adható, hiszen a zsidó azonosság-tudat országonként és csoportonként eltérő intenzitású és különböző forrásokból táplálkozik. Általában megállapítható, hogy bár Kelet-Európában a zsidók korábban általános vallási-gazdasági elkülönülése itt-ott még létezik, a nyelvi-kulturális asszimiláció és a nemzeti integráció olyan magas szintet ért el, hogy a zsidók esetében etnikai-vallási kisebbségről — miként Nyugat-Európában — aligha beszélhetünk. A hívő zsidók csak vallási értelemben képeznek közösséget. A fenti okok miatt a zsidókat a kelet-közép-európai nemzetiségi statisztikákban fel sem tüntetik.¹¹⁰ Más a helyzet az egykori orosz és szovjet birodalom területén és valószínűleg Délkelet-Európában is, ahol a zsidó nacionalizmus bizonyos autonómiát igénylő törekvések, vagy a zsidó államiságot középpontba állító cionizmus alakjában erőteljesebben van jelen. Ezért itt a zsidókat a nemzetiségi statisztikák — nagyfokú nyelvi beolvadásuk ellenére — hagyományosan külön csoportként tüntetik fel. Hogy mindez tudatállapotuknak ma is megfelel-e, kérdéses. A Kelet-Európában mindenütt jelenlévő antiszemitizmus reakcióként kiválthatja a zsidó öntudat megerősödését. Hasonló fejleményeknek lehettünk tanúi nemrég a Szovjetunióban,¹¹¹ bár itt annak a körülménynek lélektani következményei is szerepet játszhattak, hogy a zsidók legkülönbözőbb okokból történő kivándorlása egyedül Izraelbe, tehát csakis nemzeti alapon volt lehetséges.

Mindent egybevetve Kelet-Európában ma kb. 1,6 millió zsidó élhet, főleg Oroszországban (551 000), Ukrajnában (487 000), Fehéroroszországban (112 000), Üzbegisztánban (98 000), Magyarországon (80 000) és Moldvában (60 000). Bár kulturális-vallási elkülönülésük bizonyos jelei megfigyelhetők, kisebbségként nemigen aktívak.

IV. Az ellentétek okai

A nemzetiségi és kisebbségi problémák számbavétele során megneveztük a válságövezeteket is.¹¹² Ezek Kelet-Európa déli területein találhatóak, a Balkánon, a Kaukázusban s az egykori Szovjet-Közép-Ázsiában: itt a nemzetiségi és kisebbségi konfliktusok gyakran fegyveres összeütközéshez vezetnek, ami az egész régió békéjét veszélyezteti. Kelet-Közép-Európában, a Baltikumban és az egykori Szovjetunió keleti szláv köztársaságaiban ezzel szemben a konfliktusok kezelhetők, és alighanem a jövőben is azok lesznek, sőt, egy részük talán meg is oldható. Minden konfliktusnak megvan a maga sajátossága — hogy okaikat, méreteiket s a megoldás lehetőségét feltárhassuk, külön-külön kell tehát megvizsgálni őket. Kellő óvatossággal persze felderíthető néhány általános kiváltó ok, a következőkben ezekre térünk ki.

1. A totalitarizmust követő átalakulás nehézségei

A totalitárius-kommunista politikai és gazdasági rendszerek — talán Üzbegisztánt, Tadzsikisztánt és Türkmenisztánt leszámítva — mindenütt összeomlottak. Elvben legalábbis mindenütt a jogállami demokrácia és a szociális piacgazdaság megteremtésén fáradoznak. E cél átültetése a gyakorlatba nem könnyű, hiszen elengedhetetlen lélektani előfeltételei az átöröklött politikai és gazdasági struktúrában nemigen fejlődtek ki. Az egyes országoknak a politikai és gazdasági átmenet különböző hosszúságú szakaszaival kell számolniuk, melyben a régi már nem, az új még nem működik, a szociális feszültségek pedig egyre nőnek. A súlyos átmeneti időszak sikeres meghaladása a lakosságtól áldozatkészséget, az új helyzetnek megfelelő új gondolkodást és belátást követel. A nehézségek méretei jól lemérhetők az egykori NDK lakosságának közérzetén, akiknek helyzete sokkal jobb bármely kelet-európai országénál.

Bár a „pax sovietica” következtében létrejött totalitárius rendszerek a kisebbségi konfliktusokat elnyomták, erővel mederbe terelték, vagy tudatosan eszközként használták fel, a felszín alatt azok mindig léteztek, s a temetői nyugalom végével felszínre is törtek. Az átalakulás politikai és gazdasági nehézségeihez ekképp járul az átmenet harmadik nagy problémakötege, a kisebbségi kérdés. E problémakör annál jelentősebb, annál inkább veszélyezteti a belső és külső békét, minél hosszabbra nyúlik az átmenet folyamata. Ez elsősorban a gazdasági átalakulásra igaz, amelynek terheit a lakosság széles és kevésbé művelt rétegei viselik. Ilyen helyzetben lélektanilag érthető, ha a nehézségek okát „másokban” keresik. A hajlamot a nemzeti türelmetlenségre az új politikai vezetés is erősítheti, amennyiben nem rendelkezik a szükséges politikai felelősségérzettel, és nem áll ellen a kísértésnek, hogy a gazdasági-szociális problémákról nemzeti ellenségkép kialakításával terelje el a figyelmet. A régi rendszer vezetői számára, akik elvesztették hatalmi pozícióikat, vagy azokat veszélyeztetve látják, mindez nagy lehetőséget kínál, melyet főleg az orosz, a szerb, és a román

kommunisták igyekeznek kihasználni. A bal-, és jobboldal totalitarizmussal szimpatizáló erői között kialakul egy nacionálbolsevik szövetség, amely egyrészt más népek, másrészt a demokrácia és a piacgazdaság alapján álló rendszerváltás ellen fordul. A nacionalizmus ezen a ponton válik sovinizmussá.

2. Nemzetállami megkésettség

A nacionalizmus különben egyrészt természetes jelenség, amely ha patriotizmusként jelenik meg, komoly segítséget nyújthat az átalakulás fentebb vázolt problémáinak megoldásában; másrészt elkerülhetetlen, hiszen az összes nép azon van, hogy ledolgozza nemzetállami lemaradását. Kelet-Európa legtöbb népe a „megkésett nemzetek” sorába tartozik, melyek túlnyomórészt csak a 19., ill. 20. században — általában az első világháború eredményeként — tudtak saját államot alapítani.

Csak néhány olyan kivétel akad, ahol ha megszorításokkal is, a középkorig visszanyúló állam folytonosságról lehet beszélni. Legerősebb ez a folytonosság a magyarok esetében. Magyarország önálló államisága, amely a 895—896-os honfoglalással kezdődött, az ország három részre szakadása idején (1526—1697) az erdélyi fejedelemségre korlátozódott, majd később, miután az ország a Habsburg Birodalom részévé vált, az osztrák—magyar kiegyezésig csak korlátozottan létezett. A 10. század közepe táján létrejött, részfejedelemségekre tagolódása után 1320-ban egyesített, majd a Litvániával 1382-ben létrehozott unió által megerősödött lengyel állam 1795-ben, harmadik felosztását követően megszűnt. Lengyelország tehát éppen a modern nemzeti mozgalmak korában maradt állam nélkül. A lengyel nemzetállam csak 1918-ban jött létre. A 9. század közepe után keletkezett, kezdetben a Kijevi Ruszban egyesült keleti szláv fejedelemségek a 13. század közepén kerek 200 évre tatár uralom alá kerültek, majd a 15—16. századi „orosz földek egyesítése” után Moszkva vezetése alatt állammá egyesültek, melyet Nagy Péter 1721-ben orosz birodalomként szervezett újjá. Az ekkor megkezdett és a 19. században tetőzött hódítás következtében, amely számos idegen nép leigázásával járt, az Orosz Birodalom, majd az utána következő Szovjetunió sokkal inkább volt orosz impérium, mint orosz nemzetállam. A leigázott népek közül legfeljebb a grúzok esetében beszélhetünk az önálló államiság hagyományáról, ám a folyamatosság itt sem volt meg, mivel a grúz fejedelemségek a 16. században oszmán vagy perzsa uralom alá kerültek, majd a 18—19. század fordulóján az Orosz Birodalom részévé váltak. Bizonyos nemzetállami tradíciókkal Románia is rendelkezik, amely 1862-ben a 14. század óta török fennhatóság alatt állott Havasalföldi és Moldvai fejedelemségek egyesülése útján jött létre.

Bár a többi nép alkalmanként jelentős középkori hatalmi szervezetekre tekinthet vissza, e modern kor előtti hatalmi szervezetek s a mai nemzetállamok között nem áll fenn folytonosság. A politika és a nacionalizmus persze nagyon is ösztönözte a modern kori történetírást a kettő közötti folytonosság kimutatására. A Balkánon a nemzetállamok megalakulása együtt következett be az Oszmán Birodalom 19. századi szétesésével, és 1878-ban érte el tetőpontját, amikor a Berlini Kongresszus elismerte Bulgáriát, Szerbiát és Montenegrót. Albánia papíron 1914-ben keletkezett, de az albán államiság csak az első világháború után vált viszonylag szilárddá. Ekkor jött létre Jugoszlávia is, Szerbiából, Montenegróból és az Osztrák—Magyar Monarchia egyes részeiből (Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina),

s kapta a „Szerb-Horvát-Szlovén Királyság” nevet. Kelet-Közép-, valamint Északkelet-Európában a lengyelek, a csehek és a szlovákok, valamint a három balti nép köszönhették nemzetállamaik megalapítását az első világháborúnak, bár Észtország, Lettország és Litvánia államisága már 1940-ben erőszakos véget ért. A Szovjetunió területén élt többi népnek 1991-ig sohasem volt saját nemzetállama.

Amikor a második világháború után Kelet-Európában a kommunisták átvették a hatalmat, a későn kezdődött nemzetállami fejlődés hirtelen megtört, vagy legalábbis az internacionalizmus jegyében a szovjet hegemonia alá rendelődt. A szovjet uralom alól csak Jugoszlávia és Albánia tudott kiszabadulni, Jugoszlávia esetében azonban a délszláv soknemzetiségű állam koncepciója állt a fejlődés útjába.

Ilyen történelmi-politikai előzmények után merül fel — bár nem mindegyik népben egyforma erővel — a nemzetállami megkésetttség ledolgozásának igénye. Bizonyítani aligha lehet, de minden jel arra utal, hogy a nemzetállam a modern kori államiság szükségszerű, át nem ugorható fejlődési fokozata, Kelet-Európa nemzetállami fejlődésének természetesen a nagyobb összeurópai láncolatba kell illeszkednie. Ez a legtöbb esetben meg is felel az egyes népek akaratának és érdekeinek. Végzetes lenne azonban, aminthogy végzetesnek is bizonyult, ha a Nyugat figyelmen kívül hagyná a nemzetállami fejlődés szükségszerűségét, és alternatív megoldásként Kelet-Európa (kis) népei számára az úgymond ésszerűbb soknemzetiségű modellt kínálná.

3. A nyugati hatalmak történelmi tévedései

Az első világháborút követően Kelet-Európa politikai térképét a nyugati hatalmak a Párizs környéki békekötések alkalmával újrarajzolták. Az új rendnek Woodrow Wilson amerikai elnök elképzelése szerint a népek önrendelkezési jogán kellett volna alapulnia. A valóságban az önrendelkezés jogát számos esetben súlyosan megsértették, s maguk az etnikai szempontokat figyelmen kívül hagyó, önkényes határkijelölések hozták létre a kisebbségi és nemzeti problémákat. Az igazságtalan határkijelölések különösen súlyosan érintették a magyar népet, amelynek a trianoni békeszerződés mintegy harmadát elcsatolta, s melynek egynegyede ma is a szomszédos államok területén él. Bár a nyugati hatalmaknak az albán nemzetállam határainak meghúzására irányuló, az 1912—13-as balkáni háborúkkal kapcsolatban megkezdett próbálkozásai nem vezettek eredményre, az eseményeket olyan irányba terelték, hogy Szerbia az első világháborút követően az albánok által lakott területek nagy részét, elsősorban Koszovót bekebelezhette. Az albán nép kettészakadt, kerek 40%-a került szerb fennhatóság alá. Jugoszlávia és Csehszlovákia létrehozatala megfelelt az érintett népek akaratának, bár Jugoszlávia elhibázott gondolatnak bizonyult, Csehszlovákia pedig súlyos kisebbségi problémákkal megterhelve kezdett hozzá nemzetállami létéhez.

Ezek s más igazságtalanságok a második világháború után jogorvoslat helyett igazolást nyertek, sőt, a helyzet újabb jogtalanságok folytán tovább súlyosbodott. Ilyen jogtalanság volt, hogy a nyugati hatalmak hallgatólagosan elfogadták az 1939. augusztus 23-án, ill. szeptember 28-án kötött szovjet—német megneemtámadási, határ- és barátsági szerződés titkos záradékát.¹¹³ A záradék értelmében a Szovjetunió annektálta a három balti államot, Kelet-Lengyelországot és Besszarábiát; sőt, más jogcímen Kárpátalját és Bukovinát is. Az

észtek, a lettek és a litvánok elvesztették önrendelkezési jogukat, s a szovjet betelepítési politika a keleti szlávok arányának rohamos — Észtország és Lettország esetében már-már létkérdéssé váló — növekedéséhez vezetett. Besszarábia és Észak-Bukovina bekebelezése által nagyszámú, a román nép mintegy 15%-át kitevő román kisebbség keletkezett. A rémet népcsoportokkal szemben elkövetett jogtalanságok viszont cinikus módon a kisebbségi gondok enyhüléséhez vezettek. A németeket a lengyelek és szovjetek által megszállt keletnémet területekről, Lengyelországból, a Szudétavidékről és Jugoszláviából szinte teljesen, Magyarországról részben elűzték, ilyenformán német kisebbségi kérdés komoly méretekben nem létezik többé.

A hibás döntések, a jogtalanságok árát ma kell megfizetni. Lélektanilag is érthető — a lélektan a saját bűn elhárításának nevezi a jelenséget —, hogy a Nyugat tudni sem akar a fennálló országhatárok megváltoztatásáról. Az elhárítás mechanizmusa legalább részbeni magyarázat arra az állhatatosságra, mellyel a Nyugat az egységes Szovjetunió és Jugoszlávia fantomképéhez ragaszkodott. A Nyugat politikai rövidlátása és erkölcstelen magatartása a két soknemzetiségű állam szétesése kapcsán a balti népeket kis híján, a szlovénokat, horvátokat és boszniai muzulmánokat pedig a valóságban is polgárháborúba sodora. Ami a Balkánt illeti, ott a jelek szerint további katasztrófák várhatók.

4. A gyarmatosítás megszűntével járó problémák

Egyes nemzetiségi problémák tágabb értelemben a gyarmatbirodalmak szétesése következtében előállt helyzetnek (is) tulajdoníthatók.

Hogy e megállapítás érvényes-e az Oszmán Birodalom balkáni hagyatékára is, kérdéses. A török kisebbségek Bulgáriában és Macedóniában, a pomákok Bulgáriában, az iszlám albánok Szerbiában (Koszovó), Macedóniában és Montenegróban, valamint a Muzulmánok Bosznia-Hercegovinában és a szerb szandzsákbán mindenesetre ebből az időből származnak. A bolgár lakosság széles rétegeinek török- és iszlámellenes érzelmeiben valószínűleg közrejátszik a gyarmati múlt, a „török iga” emléke is.

Több joggal vizsgálható ebből a szempontból a szovjet nemzetiségi problémák egy része. Az, hogy az Orosz Birodalomból létrejött Szovjetunió valóban a világ utolsó gyarmattartó hatalma volt-e, vitatható állítás. Aligha vitatható azonban, hogy az Orosz Birodalom keleti és délkeleti irányú expanzióját a 19. században elsősorban gazdasági okok motiválták, s hogy ezt a gyarmatosítást teljesen más kultúrájú népek meghódítása jellemezte.¹¹⁴ Közép-Ázsia (egykor Turkesztán főkörmányszóság, ma Üzbegisztán, Kirgízia, Tadzsikisztán és Türkmenisztán) és a keleti Kaukázus, valamint — kevésbé — a kazah sztyeppék (egykor Sztyeppé főkörmányszóság, ma Kazahsztán) iszlám török népei az orosz uralmat gyarmati uralomnak érzik. Oroszországnak a régió új államaihoz fűződő kapcsolatában kétségkívül szerepet játszanak olyan problémák, melyek Nyugat-Európa korábbi gyarmattartó hatalmainak egykori tengerentúli gyarmataikhoz fűződő kapcsolatára emlékeztetnek. Ide tartozik az orosz — és ukrán, fehérorosz — kisebbségek bizonytalan helyzete, akik egyrészt az emancipálódó gyarmati népek ellenszenvével, másrészt a modernizációval szembeni gyanakvással találkozhatnak.

5. Kultúrrégiók

Figyelmen kívül hagyva a kérdést, hogy a „multikulturális társadalom” Nyugaton oly vitatott gondolata mennyire tartható, a történelem és a jelen tapasztalatai alapján aligha kétséges, hogy a különböző kulturálisan egymástól távol eső népek békés együttélése mind nehezebben megvalósítható. Mindez főleg a fejlődés nemzetállami szakaszára áll, amely ma Kelet-Európát jellemzi. A kisebbségi problémák megoldhatósága ennél fogva nagymértékben attól függ, hogy az érintett népek azonos vagy eltérő kultúrkörhöz tartoznak-e. Hogy az illető nép mely kultúrkörbe tartozik, esélyeit is eldöntheti arra vonatkozólag, hogy úrrá tud-e lenni a politikai és gazdasági átalakulás fent említett nehézségein. Az átmeneti zónákon kívül Kelet-Európában négy kulturális régiót különböztetünk meg.

Kelet-közép és Északkelet-Európa történeti-kulturális értelemben magába foglalja a három balti államot Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Szlovéniát, Horvátországot és a ma Romániához tartozó Erdélyt. A régió magva az osztrák—magyar és német kultúrkörökhöz tartozik míg északon a skandináv hatás jelentős. Az orosz kultúrkör felé átmenetet képező zónákra utal, hogy Észtország és Livónia 1721-től Kurland Litvánia és Kelet-Lengyelország 1795-től, Közép-Lengyelország pedig 1815-től az első világháborúig az Orosz Birodalomhoz tartozott, Ezzel szemben Fehéroroszország és Ukrajna nyugati része Lengyelország három felosztásáig (1772, 1793, 1795) a Lengyel Királyság részét képezte, a ma Lengyelországhoz, ill. Ukrajnához tartozó Galícia viszont az első világháborúig osztrák fennhatóság alatt állt. Jellemző erre a régióra a folyamatos, bár korántsem zavartalan kapcsolat a nyugati fejlődéssel, amely többek között az egyházi és világi hatalom szétválasztásában gyökerező, majd a felvilágosodás idején általánossá vált pluralisztikus hagyományban jut kifejezésre.

Délkelet-Európához Románia, Bulgária, Szerbia, Montenegro, Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Albánia tartoznak. E régió eredetileg bizánci befolyás alatt állott, majd a 14—15. században 400—500 évre közvetlenül vagy közvetve (Havasalföld, Moldva, részben Montenegro) oszmán uralom alá került. E történetileg meghatározó századokban a Balkán elszakadt a nyugati fejlődéstől, és azáltal, hogy a keleti kereszténységben az egyház hatalma a világi hatalom alá rendelődött, a régió tekintélyelvű jellege még inkább megerősödött. A nemzetállami függetlenség kivívása után a csatlakozás a nyugat-európai fejlődéshez azért nem volt egyszerű, mert nemigen volt olyan nemesi vagy polgári vezető réteg, amely ezt a feladatot elvégezhette volna — a hagyományos vezető réteg az oszmán időkben ugyanis vagy megsemmisült (Bulgária, Szerbia), vagy korrumpálódott (Románia), vagy iszlamizálódott (Bosznia-Hercegovina, Albánia). Bosznia-Hercegovinát Ausztria—Magyarország 1878-ban okkupálta, 1908-ban annektálta, s ez inkább csak kvázi-gyarmati, semmint nemzetállami értelemben gyakorolt jótékony hatást a modernizációra. A kulturális európaizálódás, amelyhez az egyes délkelet-európai népek számára különböző hosszúságú idő, de legfeljebb 100 év állt rendelkezésre, szükségképpen tökéletlen maradt, míg 1945 után a kommunista hatalomátvétel erőszakkal véget nem vetett neki.

A Moszkvai Nagyfejedelemségből a 15. században kifejlődött *Orosz Birodalom* eurázsiai birodalom volt, sajátos, hasadt európai tudattal. A számos reformkísérlet ellenére, amelyekre egy európai jellegű modernizáció céljából szabályos időközönként sor került, s amelyek rendre zátonyra futottak, az Orosz Birodalom a 20. század elejéig abszolút monarchia maradt.

A keleti kereszténység bizánci eredetében gyökerező s a 13. század közepétől a 15. századig tartó mongol-tatár uralom 200 éve alatt a hódítók által gyakorolt autokráciát a cárok tudatosan egyeduralkodó (szamogyerzsavije) támaszául használták. A bolsevik hatalomátvétel után az örökölt tekintélyelvűség totalitarizmussá fokozódott, amely — bizonyos nyugati tévhitekkel szemben — a válság sokasodó jelei ellenére még a gorbacsovi reformkorszakban is tartotta magát. Az Orosz Birodalom déli peremén az ősi kultúrnépek, az örmények és a grúzok a perzsa és oszmán uralom alatt is megőrizték autokefál, keleti kereszténységüket és kulturális azonosságukat. Hosszú történelmük során önérvényesítésük akaratát kellőképp bizonyították, és heves hatalmi összeütközéseket éltek meg — a politikai pluralizmust azonban nem gyakorolták.

Végül Közép-Ázsia és a keleti Kaukázus az *iszlám kultúrkörhöz* tartozik. E nagy kultúrákat létrehozó térség történetének nagy részében, eltekintve az újabb időktől, a perzsa birodalommal állt kapcsolatban. A közép-ázsiai folyamvölgyekben és oázisokban letelepedett népek (a mai üzbégek és tadzsikok elődei) az üzbég Sajbanidák uralma alatt a 16. században eltörökösödtek¹¹⁵ és az iszlám szunnita ágához csatlakoztak. A keleti Transzkaukázusban élő, az 1920-as évekig „törököknek” nevezett azerbajdzsániak ezzel szemben azért, hogy a síita ághoz tartoztak, megőriztek bizonyos kapcsolatokat Iránnal. A kalifátus tekintélyelvű hagyományának megfelelően, melyben egyházi és világi hatalom nem váltak szét, a hatalmi szervezet pluralizmusa ezeknél a virágzó iszlám kultúra által formált népeknél még kezdeményeiben sem jött létre. Törzsi-demokratikus kezdemények inkább a közép-ázsiai puszták (türkmén, kirgiz) és a kazah sztyeppe egyszerű, török-szunnita nomád népeinek hagyományában fordulnak elő, amelyekre az iszlám nem hatott olyan erősen. A kazahok esetében Oroszország kulturális hatása volt meghatározó. Leigázhatatlannak bizonyultak a törzsilleg erősen széttagolt kaukázusi-török hegyi népek.

V. A megoldás lehetőségei

A vázolt nemzetiségi konfliktusok és kisebbségi problémák megoldása nyilvánvalóan nem könnyű. A megoldás azon lehetőségeit, melyeket az alábbiakban ismertettünk, részint széles körben nagyon is kívánatosnak tartják, részint mint valami rémséget, elvetik.

A. Kisebbségvédelem

A kisebbségvédelem szükségszerűségét ma elvben általánosan elismerik, megvalósítását örömmel veszik, sőt, szorgalmazzák. Az utóbbi időben, ha nem eléggé gyorsan és hatékonyan is, valóban történt ezen a területen egy s más. A kisebbségvédelem egyes szintjeit persze meg kell különböztetnünk egymástól.

1. Nemzetközi fejlemények

Hogy a kisebbségvédelem területén történt egy s más, mindenekelőtt a nemzetközi jog szintjén érvényesülő kisebbségvédelemre igaz, amelyen belül meg kell különböztetnünk a szabályozás egyetemes, regionális és bilaterális szintjét.¹¹⁶

a) Az egyetemes kisebbségvédelem központi normája a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikkelye, mely a nemzetközi jog minimális standardjának tekinthető. Védelmi hatékonysága vitatott és szerény. Az egyént megillető jogok alapján — ha kollektív vonatkoztatási mezőben is — a kisebbségek tagjai számára biztosítja a kultúra ápolásának, a szabad vallásgyakorlásnak és az anyanyelv használatának jogát. A jogvédő mechanizmus akkor is gyenge, ha a szerződő felek — ahogyan azt a mai napig Magyarország, a Szovjetunió és Bulgária meg is tették — csatlakoznak a 41. cikkelyhez (állami folyamodvány) és/vagy a fakultatív jegyzőkönyvhöz (egyéni folyamodvány). A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának Emberi Jogi Bizottsága megvizsgálja és megvitatja az államok által szabályos időközönként elkészített beszámolókat, valamint az esetleges egyéni folyamodványokat, általános megjegyzésekből (general comments) álló jelentést készít, amelyet a szerződéshez csatlakozott minden államnak megküld véleményezés céljából. Kisebbségi kérdésekben a bizottságnak mindmáig nem sikerült hasonló általános megjegyzésekben egyetértésre jutnia. Tagadhatatlan azonban, hogy már egy-egy kérdés pusztán napi-rendre tűzése is pozitív következményekkel járt.

Hosszas és kevés sikerrel járó igyekezet után, amely az ENSZ keretein belül a kisebbségvédelem fejlesztésére irányult, az ENSZ közgyűlése 1992. december 18-án elfogadott egy

„kisebbségi nyilatkozatot”.¹¹⁷ E határozatnak csak ajánló jellege van, s csak csekély haladást fog hozni. Alighanem igazat adhatunk a neves magyar nemzetközi jogásznak, Herczegh Gézának, amikor a következőket írja: „Jelenleg a nemzetközi államközösség tagjainak többsége nem támogatja a kisebbségek komoly és hatékony védelmének eszméjét.”¹¹⁸

b) Több reményre jogosítanak a kisebbségvédelem *európai regionális rendszerei*, amelyek részben tisztázatlan konkurenciaviszonyban állnak egymással.

A legnagyobb haladást az ügy az *EBEÉ-folyamat* keretei között tette, ahol a közelmúltban a bécsi utótálálkozó 1989. január 15-én elfogadott záródokumentuma (az elveket tartalmazó rész 18., 19. pontja), az 1990. június 29-i koppenhágai találkozón elfogadott dokumentum (30—40. pont) és az 1990. november 21-én aláírt Párizsi Karta valóságos áttörést eredményezett, ha kezdeményező hatásuk idővel alább is hagyott. Bár az EBEÉ-dokumentumok a nemzetközi jog szempontjából nem kötelező érvényűek, politikai erejük jelentős, sőt, vannak olyan törekvések is, amelyek törvényerőre akarják emelni őket. A szabályozás legfőbb gyengesége abban áll, hogy hiányoznak a kivitelezés hatékony eszközei, bár nem hagyható figyelmen kívül, hogy a bécsi dokumentummal és a moszkvai utótálálkozó 1991. október 3-án aláírt dokumentumával megteremtődött az EBEÉ által elfogadott „emberi dimenzió” megvalósításának eljárásjogi mechanizmusa. Fontos mozzanat, hogy az EBEÉ-Tanács 1992. január 31-én Prágában elfogadott dokumentuma szerint a Tanács és a Magas Tisztségviselők Bizottsága az egyöntetűség elvét feladva az érintett állam hozzájárulása nélkül is hozhat intézkedéseket, ha az EBEÉ-vállalások egyértelmű, durva megsértését állapítja meg (16. pont). Itt elsősorban persze politikai nyilatkozatokról, politikai lépésekről van szó, amelyek nem csorbíthatják a szóban forgó állam szuverenitását. Az 1992. júliusi EBEÉ-csúcsértekezleten hozott döntés a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos ügyek főbiztosának decemberben bekövetkezett kinevezése inkább a konfliktusok megelőzésére, semmint a kisebbségvédelemre szól.

A jogvédelem leghatékonyabb mechanizmusát kétségkívül az 1950-ben aláírt *Emberi Jogok Európai Konvenciója* és annak póttjegyzőkönyvei jelentik, melyeket az *Európa Tanácsba* történt felvételük alkalmával Magyarország (1990. november), Csehszlovákia (1991. február), Lengyelország (1991. november) és Bulgária (1992. május) Észtország, Litvánia és Szlovénia (1993. május) újjólag Csehország és Szlovákia (1993. június), valamint Románia (1993. október) is aláírt. Az Emberi Jogok Európai Konvenciójának nagy hiányossága, hogy a mai napig nem tartalmaz a kisebbségvédelemmel kapcsolatos kitételeket, kivéve a 14. cikkelyt, amely a diszkrimináció tilalmát mondja ki, s amely az Emberi Jogok Európai Bíróságának egyes esetekben alkalmat nyújtott, hogy kisebbségi kérdésekkel foglalkozzék.¹¹⁹ Mivel az Emberi Jogok Európai Konvenciója a jogvédelem hatékony, habár megreformálandó mechanizmusát kínálja, az EBEÉ-dokumentumok pedig a kisebbségekkel kapcsolatos előírások kielégítő alapvetését tartalmazzák, megfontolandó a javaslat, hogy a két szerződést összekössék, s az EBEÉ által kidolgozott elvek megvalósítása végett az Emberi Jogok Európai Konvenciójának intézményeit mintegy kölcsön vegyék.¹²⁰ Még jobb lenne természetesen, ha az Európa-Tanács keretei között — esetleg pótlólag — sikerülne létrehozni egy önálló kisebbségvédelmi konvenciót. Ilyen irányú kezdeményezések történtek is, de főleg Franciaország, Nagy-Britannia, Görögország és Spanyolország részéről erős ellenállásba ütköztek. Egy ideig úgy látszott, a fejlődés mégis új szakaszába léphet, miután a türelmét veszítette közgyűlés 1993 elején felszólította a minisztertanácsot egy kisebbségi

pótjegyzőkönyv kidolgozására. A pusztá beszámoltatási kötelezettségekre korlátozódó javaslatokkal¹²¹ szemben az Emberi Jogok Európai Konvencióját kiegészítő pótjegyzőkönyv formája¹²² ezért lenne a helyes megoldás, mert a kisebbségi jogok hatékony védelme csak így lenne biztosítható. Az erre irányuló reményeket az állam- és kormányfők 1993. októberi értekezlete, sajnos, egyelőre megint eloszlatta: Bécsi nyilatkozatukban csak egy kulturális jegyzőkönyvről van szó, amely „a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára egyéni jogokat” legyen hivatott biztosítani. Az Európa-Tanácsban belül jelenleg csak a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának van reális megvalósulási lehetősége, mely 1992 novemberében nyílt meg aláírásra. A kisebbségi problémák ezen még hatályba nem lépett részszabályozását a kelet-európai államok közül eddig egyedül Magyarország írta alá.

Hasonló kezdeményezésekre az *Európai Közösség* keretei között is sor került,¹²³ Sok reménnyel nem kecsegtethetnek, hiszen a jugoszláv válság kapcsán az Európai Közösség olyan tehetetlenségről és a nemzetiségi kérdések oly fokú meg nem értéséről tett tanúbizonyságot, hogy kisebbségvédelmi készsége kétesnek tűnik.

Meglepően új és a jövőre nézve talán ígéretes lehetőséget kínál a kisebbségvédelem területén a *Független Államok Közössége*. Az alapító szerződés 3. cikkelyében a FÁK államai nyomatékosan elkötelezték magukat a területükön élő nemzeti kisebbségek védelme mellett. A kötelezettségvállalás teljesítésében azért reménykedhetünk, mert abban a FÁK legtöbb állama kölcsönösen érdekelt.

c) A szerződő felek kölcsönös érdeke szolgál egyes olyan *kétoldalú kisebbségvédelmi megállapodások* alapjául is, amelyenképp a kelet-európai térségben 1990 vége óta egyre több születik. E megállapodások általában politikai alapszerződések kisebbségvédelmi záradékát alkotják. Példaértékűek az NSZK-nak azokkal a kelet-európai államokkal kötött szerződésai, ahol német kisebbségek élnek.¹²⁴ Még a szovjet időkben az unió számos köztársasága is kötött hasonló szerződéseket, melyeknek létrejötténél Oroszország bábáskodott. A kelet-európai államokkal időközben Ukrajna kötött hasonló egyezményeket.

2. Az államokon belüli törvényalkotás helyzete

Az államokon belüli törvényalkotás jelentős fejlődésen ment át, bár az egyes államok között nagyok a különbségek.¹²⁵ A normák mindenkor hierarchiájának megfelelően különbséget kell tennünk a szabályozás egyes szintjei között, melyeknek tartóssága különböző fokú.

a) Legidőtállóbbnak természetesen az *alkotmány* tekinthető, mivel csak különleges esetekben változtatható meg, és minden további jogszabály másodlagos vele szemben. Ezen a szinten már a kommunista érában is majd minden kelet-európai alkotmány tartalmazott a kisebbségekre vonatkozó kitételeket, melyek azután a demokratikus-jogállami alkotmányreformok során rendre megerősítést nyertek. A legrészletesebb és tartalmilag leginkább meggyőző kisebbségekre vonatkozó kitételek jelenleg az 1989 októberében teljesen megújított magyar alkotmány 68. §-ában,¹²⁶ a csehszlovák parlament által 1991. január 9-én elfogadott és Csehországban továbbra is hatályos Alapvető Jogok és Szabadságjogok Katalógusának 24. és 25. cikkelyében,¹²⁷ az 1991. december 23-án elfogadott szlovén alkotmány

61—65. cikkelyében,¹²⁸ valamint — ha fenntartásokkal is — az 1992. június 28-án elfogadott észt alkotmány 49—52. cikkelyében,¹²⁹ illetve az 1992. szeptember 1-jén elfogadott szlovák alkotmány 33—34. cikkelyében¹³⁰ található. Ezzel szemben az új bolgár alkotmány, amelyet 1991. július 12-én fogadtak el, továbbra is vonakodik elismerni a nemzeti kisebbségek létét,¹³¹ sőt amennyiben a 11. cikkely 4. bekezdésében tiltja a politikai pártok etnikai alapon történő szervezését, egyenesen negatív megkülönböztetést alkalmaz velük szemben. Az előző korszak gyakorlatát folytatva a lengyel alkotmány is ignorálja a kisebbségeket, mindez azonban, figyelembe véve a nemzetiségi kérdésben végrehajtott irányváltást, az alaptörvénynek a számos részreform következtében előállt reménytelen állapotával magyarázható. A régóta készülő új alkotmány remélhetőleg kellő figyelmet fordít majd a kisebbségekre.

b) Az *egyszerű törvények szintjén* Kelet-Európa minden országában található olyan szabályozások, amelyek speciális összefüggésekben érintik a kisebbségeket. Mindenekelőtt az oktatás- és iskolaügyben, továbbá a nyelvhasználatot és a politikai részvételt (választójog, a közigazgatás szervezetek) illető kérdésekben. A legközelebbi múltból először is a *nyelvi törvényalkotás* érdemel említést, mely 1989 elején a Baltikumban vette kezdetét, és még a szovjet korszakban kiterjedt az unió csaknem minden köztársaságára.¹³² Ezen kívül Szlovákiában¹³³ és Szerbiában¹³⁴ hoztak — tartalmilag meglehetősen restriktív — nyelvi törvényeket.

Elképzelhető lenne természetesen, hogy a kisebbségek általános jogállását legalább keretszerűen külön *kisebbségi törvény* szabályozza. Ez a gondolat is a Baltikumban merült fel először,¹³⁵ az unió többi köztársaságában azonban nem terjedt el.¹³⁶ 1990 áprilisában az unió mégis hozott egy hasonló törvényt,¹³⁷ amely Oroszországra ma is érvényes.¹³⁸ Az ukrán parlament röviddel a köztársaság függetlenségének kikiáltása után a kisebbségek ügyében elfogadott egy nyilatkozatot,¹³⁹ melynek alapján 1992 júniusában kisebbségi törvény született.¹⁴⁰ Fehéroroszország 1992. november 11-én követte az ukrán példát.¹⁴¹ Hasonló irányba indult el már előbb a horvát parlament, mely azon túl, hogy 1991. június 25-én kiadott függetlenségi nyilatkozatában nyomatékkal emlékezett meg a szerb és más kisebbségekről,¹⁴² külön határozatot is elfogadott azok jogairól.¹⁴³ Év végén azután az EK-államok hágai békekonferenciájának sürgetésére — mely inkább látszott törődni a jogaiban soha meg nem sértett agresszív szerb kisebbséggel, mint a megtámadott Horvátországgal — külön kisebbségi törvény született, mégpedig a szabályozásnak tartósabb érvényt biztosító alkotmányos szinten.¹⁴⁴ Nemzetközi viszonylatban is minőségi ugrást jelentett az 1993. július 7-én elfogadott magyar kisebbségi törvény, amelynek betérjesztése a „kisebbségi kerekasztal” és a kormány közti véleménykülönbségek miatt hosszú ideig húzódott.¹⁴⁵ Átfogó, nagyvonalú és eredeti szabályozási koncepciója annak ellenére nagy nemzetközi visszhangot és tettes megkövetést hivatott kiváltani, hogy a szerény problémataralmú magyarországi adottságokhoz való idomulása megkérdőjelezhető. Hasonló módon példamutató az eltérő szabályozási alapelveken nyugvó új észt kisebbségi törvény, melyet a parlament 1993. október 26-án fogadott el.¹⁴⁶ Mindkét törvényre a személyi autonómiával foglalkozó V. A. 5. fejezetben még részletesebben visszatérünk. Ezen túl a közeljövőben egy román kisebbségi törvény várható, míg a hasonló lengyel tervek az utóbbi időkben elszunnyadtak.

3. A szabályozás jogtechnikai lehetőségei

A kisebbségek jogainak érvényesítéséhez jogtechnikailag többféle lehetőség áll rendelkezésre, mindegyiknek vannak előnyei és hátrányai. Az alábbiakban a legfontosabbakról szövelünk.

a) Már a kollektív egyenjogúság alapján magától értetődik, hogy az általános *egyéni szabadságjogokat* az egyes nemzetiségek felhasználhatják kisebbségi céljaik érvényesítésére. A második világháború után a nemzetközi jog területén széles körben elterjedt a vélemény, amely szerint demokratikus jogállamban elegendő lenne az összes egyéni szabadságjog egyenlő mértékű biztosítása, hogy a kisebbségek jogos érdekei érvényre jussanak. Csak lassanként vált általánossá az első világháborút követő kisebbségvédelmi szabályozásokban már előforduló, ám utóbb diszkreditált felismerés, hogy a kisebbségek fennmaradásukhoz és identitásuk megőrzéséhez külön védelemre szorulnak. Így született meg a *csoporthogok* biztosításának gondolata, amely szerint a kisebbségvédelem gondolatából következő jogok a népcsoportot mint közösséget illetnék meg.¹⁴⁷

A nemzetközi jog — nevezetesen a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikkelye — és a kelet-európai államok államon belüli törvényalkotása még túlnyomó részben az egyént megillető jogok alapján áll akkor is, ha e jogok kollektív vonatkozására többé-kevésbé egyértelmű utalás esik. A csoportjogra utaló kitételek ritkák. Leginkább a szlovén, az ukrán és a lett törvényalkotásban fordulnak elő.

Az általános óvatosság, amely a kisebbségvédelem területén nem szívesen használja a csoportjog fogalmát, érthető. Valódi csoportjogot gyakorolni vagy adott esetben érvényesíteni, ugyanis a mindenkori csoportnak kellene. Mindez azonban azt feltételezi, hogy a csoport nem pusztán szociális jelenség, hanem jogilag definiált egység. A népcsoport jogi személyként való felfogása nagyon is elképzelhető, ám csakis egy minőségileg más szabályozás keretei között, melyre a személyi autonómia kérdésével kapcsolatban még visszatérünk. A köztes megoldás, amely bizonyos kisebbségi jogokat a jogi alanyként felfogott kisebbségi szervezetekre ruház — ahogyan az egyes országokban történik —, távolról sem problémamentes, mivel a mindenkori kisebbségi szervezet reprezentativitása nem fogadható el eleve adottnak. Olyan népcsoportok esetében, melyek nem egységesek, amelyeken belül több kisebbségi szervezet is rivalizál egymással, mint például a cigányoknál, ez a lehetőség eleve kiesik.

Ilyen körülmények között felvetődik a kérdés, hogy a *kollektív vonatkozású egyéni jog* konstrukciója többet tud-e teljesíteni, mint a klasszikus egyéni jog. Ha a kérdésre tagadólag válaszolnánk, az azt jelentené, hogy a kollektív vonatkozástól elvitatnánk minden önálló értelmet, s a mindenkori törvényhozónak propagandisztikus szándékot tulajdonítanánk. Amennyiben ezt a fonák, ám logikailag kényszerítő következményt el akarjuk kerülni, úgy a nemzetközi joggal foglalkozó szakemberek körében kisebbséget képező véleményhez kell csatlakoznunk, amely a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikkelyét úgy értelmezi, hogy az a kisebbségek támogatását az állam számára pozitíve is előírja.¹⁴⁸ Ezt az értelmezést támasztja alá, hogy a kelet-európai országok az EBEÉ-folyamat keretében több ízben tettek olyan jogi kötelezettségvállalásként is felfogható nyilatkozatot,

amely szerint „megvédik a területükön élő kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitását, és segítik annak fejlődését.”¹⁴⁹

b) Ha ezt a felfogást követjük, úgy a kisebbségek egyéni jogának kollektív vonatkozása jogtechnikai értelemben *objektív garanciát* teremt. Ezt a jogdogmatikai kiindulást választották 1989-ben a magyar alkotmány újraalkotói, amikor a 68. § 2. bekezdésében a kisebbségvédelem főbb aspektusait az objektív jogi garanciavállalás nyelvi köntösébe öltöztették:

„A Magyar Köztársaság védelemben részesíti a nemzeti és nyelvi kisebbségeket. Biztosítja kollektív részvételüket a közéletben, saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát, az anyanyelvi oktatást a saját nyelven való névhasználat jogát.”

Ezzel egyszersmind kimondják, hogy megengedhető a kisebbségekkel szembeni *pozitív diszkrimináció*, ami nélkül józan ésszel bármely, az identitást elősegítő kisebbségvédelem elképzelhetetlen. Ezért teszi kérdésessé az új román alkotmány 6. cikkelyének 2. bekezdése¹⁵⁰ a kisebbségi identitás támogatásának szándékát, amikor kiköti, hogy annak „a többi román állampolgár egyenlőségével s a velük szembeni diszkrimináció kizárásával összhangban kell állnia”.

Az objektív-jogi garanciák az államra kötelezettséget rónak, anélkül, hogy a kisebbség vagy a kisebbség egyes tagjai számára megfelelő szubjektív jogot is biztosítanak. Az állam részéről elkövetett jogsértés így nem orvosolható közvetlen perjogi eszközökkel, ami azonban nem azt jelenti, hogy a garancia semmit sem ér. Megfelelő jogvédelmi mechanizmusokat kell teremteni, amelyek megfelelő eljárás során lehetővé teszik az állam magatartásának bírósági felülvizsgálatát. Itt elsősorban az alkotmánybíráskodásra gondolunk, ezen belül pedig a normakontrollra és az esetleges tétlenségi panaszra. Ily módon az objektív-jogi garanciák nagyon is alkalmasak arra, hogy a kisebbségvédelem bizonyos feladatait hatékonyan elvégezzék. A speciális kisebbségi kívánságok közül, amelyek biztosítására objektív-jogi garanciák különösen alkalmasak, s amelyek a kisebbségekkel kapcsolatos kelet-európai törvényalkotásban gyakrabban előfordulnak, emeljük ki négyet!

A csoportidentitás fenntartásában természetesen központi szerepet játszik a *kisebbségi iskolaügy*. Szavatolására az alkotmányjog szintjén különösen alkalmas az intézményi garancia, mivel általa elkerülhető, hogy az iskolaügy ki legyen szolgáltatva a törvényhozó teljes rendelkezési szabadságának. Az alkotmányba foglalt intézményi garancia az iskolaügy területén ebben a tiszta formában egyedül Horvátországban létezik.¹⁵¹ Alighanem a magyar alkotmány fent idézett, a kisebbségekkel kapcsolatos paragrafusa is értelmezhető ezen a módon. Az alkotmányok normális körülmények között az anyanyelvi művelődés és/vagy oktatás egyéni jogáról beszélnek. Mivel azonban ez a jog csak akkor gyakorolható, ha az oktatás megfelelő számú intézménye áll a kisebbség rendelkezésére, az alaptörvény e pontjai érthetők úgy is, mint intézményi garanciákat tartalmazó rendelkezések. Mindez természetesen nem lehetséges, ha a kisebbségi iskolaügyet csak egyszerű törvények szabályozzák, mint hogy ezek egyszerű parlamenti többséggel bármikor megváltoztathatók vagy eltörölhetőek.

Önálló problémakört alkot a kisebbségi nyelv pótlólagos *hivatalos nyelvként* való engedélyezése, és itt különbséget kell tennünk a törvények nyelve, a közigazgatás nyelve és a bírósági nyelvhasználat között. Az erre vonatkozó szabályozás Kelet-Európában meglehetősen hosszú múltra tekint vissza;¹⁵² külön említést érdemel a hivatali nyelv használata Jugoszláviában,¹⁵³ valamint a bírósági nyelvhasználatát a Szovjetunióban.¹⁵⁴ A nyelvhasználat

kapcsolatos legutóbbi szovjet törvényalkotásnak ez volt az egyik súlypontja.¹⁵⁵ Az Európa Tanács keretében 1992 októbere óta aláírásra vár a „Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája”,¹⁵⁶ amely a kisebbségek által lakott területeken a törvénykezés és a közigazgatás nyelvére vonatkozólag megfelelő szabályokat tartalmaz. E szabályozás lényege abban áll, hogy a pontosan megjelölendő kisebbségi területeken a bíróságok és a közigazgatás szervei bizonyos feltételek megléte esetén a kisebbségi nyelvet tartoznának használni, és a nyilvános közleményeket is a kisebbség nyelvén kellene megfogalmazni. A hivatalos nyelv használatára vonatkozó iménti objektív garanciáktól meg kell különböztetni a szabályozásnak azt a részét, amely a nemzeti kisebbségek tagjai számára a hivatallal vagy a bírósággal történő érintkezés során alanyi jogként biztosítja az anyanyelv használatát.

A harmadik pont a kisebbségek politikai képviselőit azokra a garanciákra vonatkozik, melyeket a *választójog által nyújtott előnyök* biztosítanak. Ez érvényre juthat abban, hogy mentesülnek a parlamentbe történő bejutást szabályozó klauzula hatálya alól, könnyítéseket kapnak e jelölt állításhoz szükséges aláírások számát illetően, pótmandátumokat juttatnak nekik stb. Néhány kelet-európai országban történtek ilyen szabályozások, melyek az első demokratikus választások alkalmával Szlovéniában,¹⁵⁷ Romániában,¹⁵⁸ Lengyelországban,¹⁵⁹ Horvátországban,¹⁶⁰ Litvániában¹⁶¹ egyes kisebbségeket parlamenti képviselőhez juttattak. Tartós garanciával az ilyen előjogok persze csakis akkor bírnak, ha maga az alkotmány mondja ki őket. Ma ez Romániában,¹⁶² Szlovéniában¹⁶³ és Horvátországban¹⁶⁴ van így.

Végül a kisebbségek *anyagi támogatása* is alkalmas arra, hogy objektív garanciát teremtsen. Az alkotmány kötelezhetné a parlamentet, hogy a mindenkori költségvetés tárgyalásakor bizonyos összeget a kisebbségi igények kielégítésére fordítson. A szegény Kelet-Európában a kisebbségek sokkal nagyobb mértékben szorulnak állami segítségre, mint a gazdag Nyugaton, ahol a kisebbségektől elvárható, hogy identitásuk ápolását legalább részben saját anyagi erőből fedezzék. Kelet-Európában persze nemcsak a társadalom, de az állam is szegény. Ha a szűkös állami keretek szétosztása során a kisebbségek másokkal szemben előnyt élveznének, az a lakosság körében csekély megértésre talál. Alighanem ez az oka többek között, hogy a mai napig egyetlen kelet-európai alkotmány sem írja elő a kisebbségek állami támogatását, holott a gyakorlatban — bár szerény mértékben — majd mindenütt támogatták őket.

Az említett technikák segítségével a kisebbségek egyes problémái megoldhatók. Átfogó kisebbségvédelemre e technikák azonban nem alkalmasak. Az átfogó kisebbségvédelemnek szélesebb alapokon kell nyugodnia. Ilyen a területi és személyi *autonómia*, amelyeket az 1990. június 29-én Koppenhágában elfogadott EBEÉ-dokumentum 35. pontjának 2. bekezdése „helyi vagy autonóm önkormányzatoknak” nevez. A következőkben ezt vizsgáljuk meg alaposabban.

4. Területi autonómia

Nyugat-Európában, de másutt is, a szabályozás igen sikeres modelljét testesíti meg a területi autonómia; ennek alapján minden kisebbségek lakta vidék különleges státust élvez, amely egyes ügyekben önkormányzati jogokkal jár. Különleges státusról természetesen csak akkor beszélhetünk, ha ezeknek az ügyeknek a köre szélesebb, mint általában a helyi önkor-

mányzati testületek jogkörébe tartozó ügyeké. A területi autonómia hordozója a *helyi önkormányzat*.

a) A területi autonómiára nézve a legkedvezőbb kiindulási pontot Kelet-Európában a Szovjetunió és Jugoszlávia alkotmányjogi hagyománya kínálja.¹⁶⁵

A területi autonómia volt a klasszikus terv a nemzetiségi kérdések megoldására a *Szovjetunióban*, ahol e célból a nagy népeknek szánt szövetségi köztársaságok mellett korlátozott autonómiával rendelkező nemzeti területeket hoztak létre a kisebb népek számára (20 autonóm köztársaság, 8 autonóm terület, 10 autonóm körzet).¹⁶⁶ A területi autonómia intézménye a közelmúltig csak díszletfunkciót töltött be, mára azonban politikai súlya megnőtt. Az unió 1990 áprilisában elfogadott kisebbségi törvénye¹⁶⁷ lehetővé tette, hogy olyan területeken, ahol a kisebbségek összefüggő tömböt alkotnak, „nemzeti alapon álló adminisztratív területegységeket (nemzeti körzeteket, településeket, falutanácsokat) hozzanak létre. E jogi alapon, amelynek előzményei az 1926 és 1937 közötti időszakra nyúlnak vissza,¹⁶⁸ 1991-ben az Altáji és az Omszki területeken német körzeteket alapítottak. 1992 februárjában az orosz államelnök-kormányfő, Jelcin két további német körzet felállítását rendelte el Szaratov és Volgograd térségében, amelyek a tervezett Volgai Német Köztársaság alapját képezhetik. A Szovjetunió utódállamai közül Ukrajna is foglalkozott autonóm területek létesítésének gondolatával, ám később a tervet elvetette, ha a túlnyomórészt oroszok lakta Krim Köztársaság esetétől eltekintünk.¹⁶⁹ Pedig az autonómia nemcsak a Kárpátalján élő magyar kisebbség javát szolgálná, de a már ott élő s a jövőben letelepedő német népcsoportokét is.

Hasonló elgondoláson alapult *Jugoszláviában* a két autonóm tartomány, a Vajdaság és Koszovó,¹⁷⁰ mindaddig, míg autonómiájukat az 1990 szeptemberében módosított szerb alkotmány csaknem teljesen megszüntette. Most *Horvátország* vette át ezt a megoldást: a kisebbségről szóló, 1991 decemberében elfogadott alkotmánytörvényben¹⁷¹ mindazon közigazgatási egységeknek és régióknak, ahol a kisebbségi lakossághányad az 1981-es népszámlálás szerint meghaladja az 50%-ot, autonóm önkormányzati státust kíván biztosítani, 1992 májusában pedig a szerb abszolút többséggel bíró 11 járást két „autonóm körzettel” kapcsolta össze és különleges önkormányzati jogokkal ruházta fel.¹⁷² A felsorolt intézkedések természetesen csak papíron léteznek, mivel az említett területek szerb megszállás alatt állnak.

Ezzel szemben a *román* vezetés az 1954 és 1968 között fennállt Magyar Autonóm Régió¹⁷³ helyreállítását mereven elutasította. Az új, kisebbségellenes *bolgár* alkotmány pedig autonóm területi önkormányzatok létesítését egyenesen megtiltja (2. cikkely, I. bekezdés).

Magasabb szinten a területi autonómia elvén alapul lényegében a *szövetségi állam* szervezete is. Az „autonóm terület” mint tagállam ebben az esetben persze államjelleggel bír, és messzebbmenő hatáskörrel rendelkezik. A kelet-európai szövetségi államok felbomlása után ez a megoldás már csak Oroszországban aktuális, ahol a „föderalizmus” címszava alatt tagállami és területi-autonómiai elemek vegyülnek egymással sajátos módon. Erről már a II. A. 3. h. fejezetben elegendő szó esett.

b) A területi autonómia *bizonyos feltételek* megléte esetén jó eszköze lehet a kisebbségvédelemnek. Ahhoz, hogy a kisebbség számára lehetővé váljék az identitásának ápolását és fejlesztését szolgáló ügyek intézése, a következő feltételeknek kell teljesülniük:

— A kisebbségnek egy bizonyos területen *összefüggő tömböt kell képeznie*. Szétszórtan élő kisebbségek számára, mivel nincs „saját” területük, nem szervezhető önkormányzat. A területi autonómia mint megoldás ezért a cigányok és zsidók esetében nem jöhet számításba. Nem megoldás a volt Szovjetunió területén élő németek és krimi tatárok esetében sem, amióta Sztálin a két népcsoportot eredeti lakóhelyéről deportálta — hacsak lehetővé nem válik számukra a visszatérés hazájukba és ott autonóm önkormányzat létesítése. A területi autonómia haszna azonban akkor sem korlátlan, ha a szóban forgó kisebbség csak részben alkot településszerkezeti egységet. Így csak valóban egybefüggő része élvezheti az autonómia előnyeit, miközben a kisebbség fennmaradó hányada az autonóm önkormányzat területén kívül kénytelen élni. 1979-ben a Szovjetunió 34 autonóm területi egységében 43 autonómiával felruházott népcsoport élt — volt, ahol több egy egységében; e 43 népcsoportból 35 túlnyomórészt „saját” területén, 8 pedig többségében „saját” területén kívül. Utóbbiak voltak a nagyobb létszámú népcsoportok, így történhetett, hogy az autonómiával felruházott népcsoportok kerekén 20 millió tagjából valójában mindössze 9,5 millió, tehát kevesebb mint a fele (47,5%) élvezhette a területi autonómia előnyeit.¹⁷⁴

A kisebbségnek „saját” autonóm területén *a lakosság többségét* kell alkotnia. Különben a demokratikus többségi elv az autonóm területen belül élő másik népcsoport szavazattöbbségét eredményezheti. E feltétel teljesítése gyakran nem egyszerű, mert az etnikai határok meghúzására irányuló elképzelés könnyen ütközhet gazdasági, közlekedéstechnikai vagy egyéb szempontokkal. Az egykori Szovjetunió vagy a szétesett Jugoszlávia által hátrahagyott regionális struktúrák gyakran tudatos határmanipulációk eredményeként jöttek létre, melyeknek szándéka az volt, hogy az autonómiával felruházott nemzeteket saját területükön kisebbségi pozícióba szorítsák, s a szövetségi köztársaság államnemzete számszerű fölénybe kerüljön velük szemben, vagy etnikai feszültségek keletkezzenek. Így a 34 autonóm nemzeti területi egységből a Szovjetunióban 1979-ben az autonómiával felruházott nemzet csak 7 esetben alkotott abszolút többséget.¹⁷⁵ Ami Szerbia két autonóm tartományát illeti, Koszovóban az albánok vannak többségben, a Vajdaságban viszont a szerbek alkotják a lakosság többségét. Itt alighanem szükségessé válik az etnikai alapú határrevízió, és részleges sikerre is vezethet. Lesznek azonban olyan esetek is, ahol a legjobb szándék sem segíthet. A legnyilvánvalóbb példa erre Bosznia-Hercegovina, ahol az etnikai településszerkezet olyan bonyolult, hogy a három szétszórtan elhelyezkedő népcsoport számára szinte lehetetlen lenne olyan autonóm önkormányzatokat létrehozni, amelyekben egyértelműen ők lennének többségben.¹⁷⁶ Az Európai Közösségnek a soknemzetiségű állam „kantonizálására” vonatkozó javaslatái már csak ezért is tévedésen alapultak, s eleve kudarcra voltak ítélve.

Ha mindkét említett feltétel teljesül, úgy az nagy segítség az állami kisebbségnek. Ebben az esetben ugyanis többséggé válik, ami azonban szükségképpen azzal jár, hogy az adott területen egy másik népcsoport kerül kisebbségbe. Minden területi autonómia óhatatlanul új kisebbségek keletkezéséhez vezet. E kisebbségek védelmére a helyi többséggel szemben külön intézkedések meghozatalára van szükség. *A helyi kisebbségvédelem* természetesen nem alapulhat a területi elven, hanem más eszközökhöz kell folyamodnia. Ezt máig legvilágosabban a horvát kisebbségi törvény megalkotói ismerték fel, amikor a törvényben határozottan elismerik azon horvátok kisebbségi jogát, akik a szerb többségű autonóm körzetekben élnek.¹⁷⁷

Végül fontos, hogy az autonóm önkormányzat területén élő népcsoportok között a *kulturális távolság ne legyen túl nagy*. Annál kevésbé, mert a politika adott területein együtt kell működniük az önkormányzat ügyeinek intézésében. Az együttműködés készségének minimuma nélkül a területi autonómia működésképtelen. A szétesett Jugoszláviában a tragikus események bekövetkezése után a szerb kisebbségek helyzetének a területi autonómia alapján történő megoldása már csak azért sem lehetséges, mert az együttműködési készség legutolsó szikrái is kihunytak.

5. Személyi autonómia

Bár a megfelelő módon kialakított területi autonómia áldásos hatását egy-egy kisebbség nagy része élvezheti, nyilvánvaló, hogy a területi autonómia hatótávolsága korlátozott. Ezért a területi autonómiát a hatékony kisebbségvédelem további eszközeivel kell kiegészíteni. Itt elsősorban a személyi vagy kulturális autonómia jöhet számításba; mindkét esetben az ügyek egy bizonyos része, különösen a kultúra területén, a kisebbség saját kezelésébe kerül. A személyi autonómia hordozója a *személyek szövetségéként* felfogott népcsoport. Mivel itt nem feltétel az egybefüggő település, előnyeiben elvileg mindenféle kisebbség részesülhet, és általa nem jönnek létre újabb kisebbségek.

a) A személyi autonómia gondolata *kelet-közép-európai eredetű*. Elméletét az első világháború után az ausztrómarxista Karl Renner és Otto Bauer dolgozta ki.¹⁷⁸ Velük Sztálin is behatóan foglalkozott, hogy azután a személyiségi elvvel szemben a területi elvet részesítse előnyben, és megteremtse a területi autonómia szovjet változatát.¹⁷⁹ A gyakorlatba a gondolatot első ízben Észtországban ültették át, s az a két háború között kiválóan működött.¹⁸⁰

E terv feltámasztására irányuló kezdeményezések figyelhetők meg a kisebbségekkel kapcsolatos újabb kelet-európai törvényalkotásban. A „kulturális autonómia” kifejezés Lettországban,¹⁸¹ Horvátországban¹⁸² és Ukrajnában¹⁸³ a jogi nyelv részévé vált. Az idevágó rendelkezések közelebbi vizsgálata azonban arra utal, hogy személyi autonómián nem a fentieket, hanem csupán a kulturális identitás ápolására szolgáló egyéni és csoportjogokat ill. objektív garanciákat értik. Más a helyzet Magyarországon, Szlovéniában és Észtországban.

A magyar alkotmány 1990 nyara óta biztosítja a kisebbségek számára a jogot, hogy „helyi és országos önkormányzatokat” létesítsenek.¹⁸⁴ A részleteket az 1993. október 20-án hatályba lépett, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXVII. törvény szabályozza eredeti és ígéretes módon.¹⁸⁵ A szabályozás eredetisége a területi és a személyi rendező elv elválaszthatatlan összefonódásában és a kisebbségi önkormányzatnak az általános önkormányzati rendszerbe való szerves beilleszkedésében rejlik. Sem a települési, sem a helyi, sem pedig a lényegében ezeken alapuló országos kisebbségi önkormányzatok nem jogi személyiséggel felruházott és meghatározott tagokból álló népcsoportok, hanem választások eredményeként létrejött képviselőtestületek. A települési és helyi kisebbségi önkormányzat tagjait az illető község, város vagy fővárosi kerület választópolgárai választthatják nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül. A nemzetiségi hovatartozás egyéni bévallása helyébe az általános önkormányzati választásokon vagy legalábbis ezek kapcsán tanúsított szavazási magatartás lép. Egy országos önkormányzatot az ily módon megválasztott települési és helyi

kisebbségi képviselők és egyéb kisebbségi elektorok hozhatnak létre, amennyiben saját körükből megválasztják az országos önkormányzati közgyűlés tagjait. A kisebbségi önkormányzatok különféle és messzemenő jogosítványokkal rendelkeznek közigazgatási szinten, és bizonyos előfeltételek fennállása esetén oktatási intézményeket is átvehetnek más szervtől helyi szinten, illetőleg létesíthetnek országos hatáskörrel. A jogalkotásban csak véleményezési joguk van.

Az 1991-es *szlovén* alkotmány szerint a magyar és olasz népcsoportok saját területükön önkormányzatot alapíthatnak, melyekre az állam átruházhat bizonyos feladatokat.¹⁸⁶ A részleteket egy kisebbségi törvény hivatott szabályozni, melynek tervezete¹⁸⁷ azon az elképzelésen nyugszik, hogy a két kisebbség tagjai községi szinten közjogi személyiséggel rendelkező önkormányzati népcsoportokba tömörülnek és ezek összessége alkotja az országos népcsoportot. A tagságot azok a választópolgárok képezik, akik egy külön községi választói jegyzékbe lesznek felvéve. Ezek választják meg a kisebbség községi néptanácsát, mely kezdeményezési és jóváhagyási jogokat gyakorolhat a rendes területi önkormányzatnak a kisebbség érdekeit érintő határozataival vonatkozásában. Hogy a két kisebbségi népcsoport képes lesz-e átruházott állami feladatok önálló ellátására, alacsony fokú szervező erejére való tekintettel — a magyarok szlovéniai összlétszáma 8500, az olaszoké csak 3000 — igen kétséges.

A felemás magyar és a még bizonytalan szlovén szabályozáshoz képest az *észti* megoldás egyértelműen a kulturális autonómia személyi elvén alapul. Az 1992-ben elfogadott új *észti* alkotmány a nemzeti kisebbségeknek megadta a jogot, hogy kulturális célú önkormányzatokat hozzanak létre, és különben külön törvényre bízta a részletek szabályozását. Ez a szabályozás a nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló 1993. november 11-i törvénnyel megszületett,¹⁸⁸ mely az 1925-ös kisebbségi törvényhozás¹⁸⁹ hagyományait elevevéníti fel. E hagyományokhoz ragaszkodva és tekintet nélkül a második világháború, valamint a szovjet megszállás alatt végbement demográfiai változásokra a törvény nemcsak a nagyszámú orosz kisebbségnek (475 000 fő = 30,3%), hanem az elenyésző számú zsidóknak (4600 fő = 0,29%) és németeknek (3500 fő = 0,22%), valamint a statisztikailag már nem is létező svédeknek is minden további nélkül megadja a kisebbségi státust, míg a többi népcsoportnak 3000 tagot kell kimutatnia, hogy megszerezze a kulturális önkormányzathoz való jogot. Úgy látszik, hogy ezzel a lehetőséggel elsősorban az ukránok (48 000 fő = 3,1%) fognak élni. A kisebbség tagjai szabad elhatározásuk alapján nyilvántartásba vétetnek, és a bejegyzés alapján szerezhetik meg a kisebbségi választójogot. Egy kisebbségi önkormányzat létesítéséhez egy kisebbségi szervezet kezdeményezése, továbbá az szükséges, hogy a kisebbségi nyilvántartásban szereplőknek legalább a fele bejegyeztesse magát a kisebbségi választói jegyzékbe, és ezeknek ismét legalább a fele részt vegyen a kulturális tanács megválasztásában. E feltételek 5-6 évig tartó megszűnése esetén az illető kisebbség önkormányzatát a kormány feloszlatja. A kulturális autonómia jogosítványai elsősorban kulturális intézmények működtetésére vonatkoznak, és magukban foglalják a kisebbségi magániskolák létesítésének jogát.

b) A szigorú értelemben vett személyi autonómia feltételezi, hogy a mindenkorai kisebbség *személyek szövetségeként* működik, demokratikusan választott szervek irányításával, mely utóbbiak érte cselekszenek, s a szövetség hatáskörébe utalt állami ügyeket intézik. Fontos hangsúlyozni, hogy a személyek között létrejövő szövetség megszervezésének a kisebbség

és tagjai szabad elhatározásán kell alapulnia. A személyi autonómia a kollektív identitás megőrzését a mindenkori kisebbség ügyévé teszi, s a nemzetiségi hovatartozást a kisebbség potenciális tagjának egyéni döntésére bízta. Egyedül ez felel meg az egyéni és kollektív önrendelkezés szabad és demokratikus elvének. Akadhat oka annak, hogy a kisebbség nem él az alkotmányjog kínálta lehetőséggel, és nem alakít személyi szövetséget. Így a két világháború közötti Észtsországbán a kisebbségnek számító csoportok közül — 3000 felnőtt korú állampolgár volt a számszerű határ — csak a szétszórtan élő németek és zsidók alapítottak önkormányzati testületeket, míg az egységes tömbben élő svédek és a fejletlen azonosság-tudattal rendelkező oroszok számára elegendőnek bizonyult az általános helyi önkormányzat autonómiája. Az önkéntes személyi autonómia lehetővé teszi, hogy a fejlettebb azonosság-tudattal rendelkező kisebbségek megtartsák és fejlesszék identitásukat, az asszimilációra hajlóknak pedig ne kelljen akaratauk ellenére elkülönülniük. Ily módon a kisebbségfogalomban rejlik, elvben feloldhatatlan ellentmondások a gyakorlatban áthidalhatók, mivel a csoport maga jelzi kisebbségvédelemre vonatkozó igényét. Gyorsan választ kaphatnánk így arra a kérdésre is, hogy a magyarországi német kisebbség 220 000 tagot számlál-e, ahogyan azt szövetségük vezetősége állítja, vagy csak azt a 30 000-et, akik a népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek vallották magukat.

Magától értetődik, hogy egy demokratikus alkotmányos rendben a személyek önkormányzati feladatokat vállaló szövetségének is demokratikus alapon kell állnia. Az ehhez szükséges normákat az állami kerettörvény hivatott megadni. Így az észti törvényalkotás által 1925-ben „kulturális önkormányzatnak” nevezett, kisebbségek alkotta személyi szövetségek mindegyike a bejegyzett tagok által demokratikusan megválasztott parlamentáris döntéshozatali szervet (kulturális tanácsot), egy, az előbbi által kijelölt végrehajtó testületet (kulturális önkormányzatot) és helyi kulturális kuratóriumokat hozott létre, melyek a kultúra ápolása és az iskolaügy terén jogalkotó és kormányzati felhatalmazással bírtak. Ily módon biztosítva volt a kisebbségi vezetőség demokratikus legitimitása, s ez rendkívül fontos, hisz egyes kelet-európai kisebbségi szervezetek élén sokszor ma is a kommunista időkből itt maradt, önjelölt funkcionáriusok állnak.

A nemzetiségi hovatartozás egyéni bevallásának és a szerveződés demokratikus alapelveinek követelménye azáltal, hogy Kelet-Európa egyes országaiban bevezetik a személyi autonómiát, mind a kormány, mind a kisebbségi szervezetek számára kínos meglepetésekkel járhat, hiszen ha erre sor kerül, akkor az általuk bagatellizált, ill. felnagyított kisebbségi szükségletek valóságos méreteikben mutatkoznak meg. Hogy mindezen, a kisebbségi szervezetek szemében alighanem fenyegetőleg ható következmények hatását enyhítsék, a magyar törvényalkotók — észti kollegáikkal ellentétben — lemondtak a nemzetiségi hovatartozás regisztrált, egyéni megvallásának követelményéről, és hosszas vitát követően az ismertetett felemás megoldást vezették be.

Bármely konstrukcióra essék a választás, alighanem a személyi autonómia az az átfogó modell, mely leginkább megfelel a kisebbségvédelem azon céljának, hogy a kisebbségi csoportidentitás a szabadság elve alapján fenntartható legyen. *Ezért a személyi autonómiát, mint a kisebbségi kérdés megoldásának lehetséges eszközét mindenütt kitartóan támogatni kell.*

B. Határrevíziók

Ha igaz, hogy a kelet-európai fejlődés a nemzetállam irányába tart, akkor az is logikus, hogy a fennálló és keletkező nemzetállamok a mindenkori államnemzet oly nagy részére terjedjenek ki, amilyenre anélkül, hogy másokat jogaikban korlátoznának, kiterjedniük lehetséges. Ebből az következik, hogy az etnikai határrevíziókra vonatkozó jogos követeléseket alaposan meg kell vizsgálni, sőt, esetenként támogatni kell őket. A gondolat valószínűleg nem túl népszerű, ám komolyan megfontolandó. A Nyugat értetlensége a Szovjetunió és Jugoszlávia népeinek függetlenségi törekvéseivel szemben élesen rávilágított arra, hogy a struccpolitika a népek közötti háborúk veszélyét növeli és ezáltal a nemzetközi békét fenyegeti.

A két soknemzetiségű állam szétesése után nem egész népek függetlenségi törekvéseiről van szó elsősorban — bár ilyenekkel is találkozunk még —, hanem idegen nemzetállamok területén élő népcsoportok egyesüléséről a saját nemzetállamában élő anyanemzettel. Nemzetállamilag motivált határrevíziók lennének ezek, kisebbségi kívánságra, oly módon, hogy egy állam bizonyos részeit egy másik államhoz csatolják. Ez a különválás egyik alfaja, mely olyan területek elszakadását is magában foglalja, melyeknek célja az állami függetlenség.

Magától értetődik, hogy az egyes államok békés úton mindenkor megállapodhatnak területi változtatásokban, ahogyan az az 1990. november 14-én megkötött német—lengyel határszerződés esetében is történt. Ugyanígy feladhatja egy állam saját állami létét és csatlakozhat egy másik államhoz, amint azt az NDK a Német Szövetségi Köztársasághoz való csatlakozása alkalmával 1990. október 3-án tette. A Szovjetunió megszűnte után a szuverén Moldvai Köztársaság is csatlakozhatna Romániához, anélkül, hogy egy másik államból ki kellene válnia.

1. A népek önrendelkezési joga

Az elszakadás irányába mutató nemzetállami határrevíziók lehetőségének nemzetközi jogi alapja a népek önrendelkezési joga, melyről bevezetesképpen annyit már megállapítottunk, hogy a nemzetközi jog kötelező érvényű alapelve és hordozója a nép (vö. II. A. 1.). Hogy az önrendelkezés kisebbségi pozícióban lévő népcsoportokat is megillet-e, s hogy ezek élhetnek-e az elszakadás jogával, vita tárgya, bár terjedőben az a vélemény, amely mindezt az emberi és kisebbségi jogok nyilvánvaló és rendszeres megsértése esetén megengedhetőnek tartja.¹⁹⁰ A nemzetközi jog gyakorlatát belső ellentmondások, politikai opportunizmus és erkölcsi tisztátalanság jellemzik. Hadd utaljunk csak néhány szempontra! Amikor az 1960-as években a gyarmatok felszabadulása során az önrendelkezési jog alapelve szilárdult, azt az önkényesen meghúzott gyarmati határokon belül az etnikailag és kulturálisan heterogén törzsi konglomerátumoknak is minden további nélkül megadták. Kétségsbe vonható-e vajon ezek után, hogy az önrendelkezési jog a kelet-európai kultúr népeket és az önkényes határrendezések során leszakadt részeket megilleti? Másodszor a gyarmatok leválását az anyaországról az önrendelkezési jog lényegi megnyilatkozásaként fogták fel, aminek során tekintet nélkül az erőszak alkalmazásának általános tilalmára még a „függetlenségért vívott harc” is legitím eszköznek számított. Hogyan vitathatná el bárki is a szuverenitás és a területi integ-

ritás elve alapján Kelet-Európa népeitől az elszakadás jogát? Végül tarthatatlan, hogy miközben Dél-Afrika fekete törzsei, és fekete lakosság része, avagy a palesztinok régóta „népeknek” számítanak, akiktől senki sem vitatja el az önrendelkezés jogát, addig az észtek, a lettek, a litvánok, a horvátok és a szlovének esetében a nemzetközi jog ugyanezt a státust csak ekkor volt hajlandó elismerni, miután azt a szóban forgó népek már kiharcolták.

Nem vitás, hogy az önrendelkezési jog és az állami szuverenitás ellentmondanak egymásnak. Ez az ellentmondás azonban nem oldható fel azáltal, hogy tetszés szerint, tisztán a politikai célszerűség alapján tulajdonítunk az egyik vagy másik alapelvnek elsőséget. Ha így történék, az egyszerű jogi visszaélés lenne. Arról van inkább szó, hogy a két jogi alapelv között megfelelő egyensúlyt kell létrehozni az arányosság jegyében.

2. A mérlegelés szempontjai

A megfelelő egyensúly létrehozása a népek önrendelkezési jogának és az államok szuverenitásának egymással ellentétes jogi alapelvei között mindenkor csak az egyes konfliktusok átfogó vizsgálata alapján lehetséges. A következőkben a mérlegelés néhány általános szempontját vesszük szemügyre, amelyek segítséget nyújthatnak a konkrét esetek megoldásában. A kiválás jogára közben különös figyelmet fordítunk.

Az állami szuverenitás és az önrendelkezési jog *elvben egyenrangúak*. A nemzetközi jog kétes esetekben mindazonáltal hajlamos a szuverenitást előnyben részesíteni, azzal az indokkal, hogy a nemzetközi jog elsősorban mégiscsak államok közötti jog, amelynek eredendő és elsődleges alanyai éppen azok az államok, melyekkel szemben offenzív alakjában az önrendelkezési jog megnyilvánul. E vélemény elég nagy súllyal bír, amit viszont csökkent másfelől, hogy a nemzetközi jog tudományának egyes képviselői az önrendelkezési jogot kényszerítő jogként (*jus cogens*) tartják számon, amelyet abszolút érvény illet. A szuverenitás elvét a nemzetközi jog szerint megillető előny akkor fordul visszájára, ha a szövetségi állam saját alkotmányjoga a tagállamok számára biztosítja a kiválás jogát, ahogyan az a Szovjetunióban,¹⁹¹ Jugoszláviában¹⁹² és Csehszlovákiában¹⁹³ történt.

Szuverenitásuk elsőségére csak *szilárdan megalapozott államok* tarthatnak igényt, mivel az államok nemzetközi jogon alapuló közösségének ők a stabilizáló elemei, s a ténylegeseknek a nemzetközi jogban érvényes elve szerint csak ők rendelkeznek teljes szuverenitással. Forradalmi változások esetén, *zavaros átmeneti időszakokban*, amikor államok keletkeznek és szűnnek meg, a szuverenitást nem illeti elsőség, mert nem a fennálló államközi rend védelme, hanem annak újjáalakítása az elsődleges cél. Erre a szempontra egy, a Népszövetség által létrehozott nemzetközi jogászbizottság az un. „Aland-féle szakvéleményben” már az 1920-as években felhívta a figyelmet, amikor az önrendelkezési jog a kötelező nemzetközi jognak még nem alkotta részét. A szakvélemény szerint bizonytalan viszonyok között a szuverenitással szemben az önrendelkezési jogot illeti meg az elsőség.¹⁹⁴

A mérlegelésnek az *arányosság elve szerint* kell történnie. Tartalmi értelemben ez nagyon is lehetséges, hisz sem a szuverenitás, sem az önrendelkezési jog nem bír abszolút érvénnyel. Mindkettő korlátozható, anélkül, hogy lényege változnék. Az önrendelkezési jog különböző döntési alternatívákat kínál, s ez a nép azon jogából következik, hogy politikai státusáról *szabadon* dönthet, a mindenkori alternatívát saját mérlegelése szerint választhatja (vö. II. A.

1.). A népnek így elvileg módjában áll a kiválás vagy a területi, ill. személyi autonómia között választani. A szuverenitás elve felől nézve kétségtávol az autonómia a szelídebb alternatíva, mivel csak a belső szuverenitást korlátozza, míg a kiválás a területi integritást, a külső szuverenitás egy aspektusát semmisíti meg. Következésképpen az autonómia mindenkor előnyben részesítendő a szuverenitással szemben, ha a népcsoport legitím igényei általa is kielégíthetők. Az arányosság elve az önrendelkezési jog mindenkor konkrét tartalmának *érvényesítésére* is vonatkozik. A kívánt célt először békés úton kell megpróbálni elérni, s csak ha e próbálkozások nem járnak sikerrel, mert az államhatalom az önrendelkezésre irányuló követelés teljesítése előtt önhatalmúlag és erőszakos módon elzárkózik, akkor szabad az ellenállás jogához folyamodni, amely az önrendelkezési jog erőszakos érvényesítését is lehetővé teszi.¹⁹⁵

Ezzel az eljárásbeli megfontolással kapcsolatos az a tartalmi megfontolás is, amely szerint az autonómiának a kiválással szembeni elsősége nem egyértelmű többé, ha az idegen hatalom az önrendelkezés megvalósítását az autonómia keretei között lehetetlenné teszi. Így értendő az a nemzetközi jogi irodalomban elterjedt nézet, amely szerint a különválás az *emberi jogok nyilvánvaló és rendszeres, a kisebbségek ellen irányuló megsértése* esetén megengedhető. S e ponton az ENSZ közgyűlése által elfogadott „Friendly-Relations-Declaration”¹⁹⁶ első pillanatra zavarosnak ható kitételei is világossá válnak: az önrendelkezési jogot mindenekelőtt a fennálló állami köteleken belül autonómiaként kell megvalósítani; ha ez nem lehetséges, mivel az államhatalom az autonóm önrendelkezést diszkriminatív módon semmibe veszi, úgy az önrendelkezés joga a különválás útján is gyakorolható, mely utóbbinak célja egy független állam alapítása vagy egy már létező másik államhoz való csatlakozás egyaránt lehet.

A kisebbségvédelem és az önrendelkezési jog együttes célja az, hogy a mindenkor népcsoport etnikai-kulturális identitását a szabad önrendelkezés útján őrizze és fejlessze. Ez annál nehezebb, minél nagyobb az *etnikai-kulturális távolság* a népcsoport és az államnemzet között. Ez a szempont is mérlegre vetendő, mégpedig úgy, hogy a kiválás jogának a szuverenitás jogával szemben növekvő kulturális távolság esetén mindinkább elsőséget kell biztosítani. A kijelentés természetesen fordított értelemben is igaz: ha a kulturális különbség csekély, a szuverenitást illeti elsőség.

Egy népnek képesnek kell lennie arra, hogy éljen önrendelkezési jogával, azaz hogy államot vagy legalább autonómiát hozzon létre. Az *állam-, ill. autonómiaképesség* mindazonáltal nem abszolút érték, hanem olyan tulajdonság, melyből több is, kevesebb is lehet. Mértéke függ a számszerű nagyságtól, a politikai-társadalmi fejlettség és az etnikai-kulturális identitás fokától, a településszerkezettől, a népcsoport gazdasági erejétől és más tényezőktől. Minél fejlettebb az önrendelkezési képesség, annál nagyobb súllyal bír az önrendelkezési jog a szuverenitással szemben és fordítva. A különválás esetében nem csupán az autonómia gyakorlásának képessége, hanem az államalkotó-képesség is fontos. Ha a kiválás célja egy független állam megalapítása, úgy a kisebbségi népcsoport államalkotó képességgel kell hogy bírjon. Ha viszont egy már létező nemzetállamhoz kíván csatlakozni, úgy elég, ha az anyanemzettel együtt képes államalkotásra. Ez a képesség szabályként vélelmezhető, hiszen az anyanemzet államalkotó képességét nemzetállama megalapításával már bizonyította. A csatlakozásnak természetesen technikailag is lehetségesnek kell lennie, vagyis a csatlakozni kívánó kisebbségek lakta területnek vagy közvetlenül határosnak kell lennie a kisebbség

nemzetállamával, vagy tudni kell a két terület között olyan kapcsolatot létesíteni, amely a rendszeres közlekedést és ellátást biztosítja.

Kettészakított népek esetében fontos tisztázni, hogy milyen körülmények között került sor a szóban forgó nép kettészakadására. Amennyiben *történeti* adottságról van szó, abban az értelemben, hogy az egymástól külön élő részek mindig is külön államokhoz tartoztak — legyen szó akár saját, akár idegen fennhatóságról —, úgy a szuverenitás elve nyilván előnyben részesítendő az önrendelkezés jogával szemben. Fordítva áll a helyzet, ha egy nép egymástól elszakított részei korábban hosszabb ideig egyazon államalakulathoz tartoztak, s csak később, mesterségesen szakították szét őket. A történeti fejlődés vizsgálata során az *időbeli dimenzió* fontos szerepet játszik. Érvényes ez mind a közös államalakulat fennállásának időtartamára, mind a szétválás időpontjára. A dolog természetéből fakad, hogy az olyan szétválás, amelyre már a nemzetállami korszakban, tehát a 18. század vége óta került sor, nagyobb nyomatékot ad a nemzeti újraegyesítés igényének, mint az, amely még a nemzetek kialakulását megelőző korszakra esik. Az újabb keletű szétválások esetében döntő, hogy a szétválást a népek önrendelkezési jogának ellentmondva más hatalmak hajtották-e végre. Ha ez a helyzet, akkor az önrendelkezésnek a különválásban testet öltő joga a szuverenitással szemben elsősegét élvez. Ebben az időbeli keretben arra is tekintettel kell lennünk, hogy a szétválás olyankor következett-e be, amikor az önrendelkezési jog még csak kezdeményeiben létezett (19. század), amikor a politikai cselekvés alapelveként általánosan elismertté vált (az első világháború után), vagy amikor a pozitív nemzetközi jog kötelező elvévé emelkedett (1970 után).¹⁹⁷

A kettészakadás óta természetes úton vagy kényszer hatására végbemehettek a lakosság összetételének változását előidéző etnikai módosulások, amelyek szintén nem hagyhatók figyelmen kívül. Egy régóta adott területen élő népcsoport jogát, hogy saját hazával bírjon,¹⁹⁸ az idő múlásával kérdésessé teheti egy újabban letelepült népcsoport hasonló joga. Klasszikus példa erre a németek elűzése Kelet-Európából. Régi jogtalanság nem orvosolható új jogtalansággal. Döntő fontosságú a terület lakosságának jelenlegi etnikai összetétele. Alapkövetelmény, hogy a kiválás által az illető területen *a kisebbségek nagysága jelentősen csökkenjen*, de semmiképp se emelkedjék. Gondoskodni kell arról is, hogy a szükségképpen létrejövő, immár csekélyebb számú új kisebbségeket a nekik kijáró kisebbségvédelem megillesse. A megfelelő kisebbségvédelmi szabályozásnak a határrevízió elengedhetetlen részét kell képeznie.

Mivel az önrendelkezési jog olyan jog, amellyel élni lehet bár, de nem kötelező, előbb meg kell állapítani, hogy *a kisebbségi népcsoport akarja-e* egyáltalán a kiválást, ill. a csatlakozást. Ha nem, még a nemzetállamilag motivált határkiigazításokról is le kell mondani. A kisebbségi akarat megállapítására legegyszerűbb módszer a népszavazás, mely egyrészt szabad kell hogy legyen, másrészt a választható lehetőségeknek egyértelműeknek kell lenniük. Olyan helyzet is elképzelhető, amely a népszavazást nem teszi lehetővé vagy szükségessé. Nem lehetséges a népszavazás megtartása, ha azt az államhatalom meggátolja. Ilyenkor más tényekből kell a népakarat meglétére következtetni, mint amilyen az erős és reprezentatív függetlenségi mozgalom, vagy az állami vezetők nyilvánvaló félelme a népszavazás eredményétől. Szükségtelen a népszavazás akkor, ha a népakarat más formában már kellő világossággal kifejezésre jutott, esetleg azért, hogy a népcsoport korábbi választások alkalmával túlnyomórészt olyan pártokra adta szavazatát, melyek a kiválás és a csatlakozás mellett

szállnak síkra, s ez irányú szándékuknak a választási küzdelem során hangot is adtak. Végül tekintettel kell lennünk arra is, hogy a nemzetállamban élő anyanemzetre a csatlakozás nem erőltethető rá. Meg kell bizonyosodni tehát arról, hogy a szóban forgó állam is kívánja-e a csatlakozást. E célból nem kell feltétlenül népszavazást tartani, hisz a csatlakozni kívánó terület a nemzetállam területéhez képest jóval kisebb lehet, semhogy általános érdeklődést keltsen az anyanemzet körében. A szükséges akaratnyilvánítás ez esetben az alkotmányos úton kijelölt állami szervek feladata.

3. Egyes esetek

A számos egyedi eset, mely Kelet-Európában az említett szempontok alapján a nemzetállami határrevízió tekintetében szóba jöhet, e helyen nem vizsgálható kellő alaposítással. Mindez terjedelmi okoknál fogva sem lehetséges, nem szólva arról, hogy egy sor esetben alapos tényfeltárássra lenne szükség. A legfontosabb esetekről mégis essék szó, a mérlegelésben szerepet játszó szempontokkal együtt.

a) A legveszélyesebb válsággóc, amely — minthogy a Nyugat semmiféle hajlandóságot nem mutat a közbeavatkozásra — hamarosan robbanni fog, *Koszovo*, melynek a szerb államhatalom által elnyomott albán többségű lakossága az elszakadásra és az Albániához való esetleges csatlakozásra irányuló akaratát egyértelműen kifejezésre juttatta.¹⁹⁹ A szerbek történeti alapú területi igényével szemben kétségkívül elsőseget élvez az albánok hazához való joga, akiket a balkáni háborúk eredményeképpen az önrendelkezés alapelvét semmibe véve szétszakítottak. Minderre az albán nemzetté válás korai szakaszában került sor, amikor az albán nép államalkotó készsége még fejletlen volt. Az egybefüggően albánok lakta területek Koszovóban közvetlenül az albán állammal határosak, az esetleges csatlakozás tehát különösebb nehézség nélkül lehetséges. Ugyanez áll elvben a macedóniai albánok lakta területekre is éppúgy, mint Szerbia déli részére, valamint Montenegróra.

b) Rendkívül bonyolultan vetődik fel a határrevízió kérdése a *Moldvai Köztársaság* esetleges Romániához való csatlakozásának ügyében.²⁰⁰ Nem kétséges, hogy Moldova és Románia meg tud állapodni a csatlakozásban. A Sztálin által végrehajtott területi manipulációk következtében azonban olyan újabb határkiigazításokra irányuló igények lépnének fel, amelyek nehezen lennének kielégíthetők. Lehetséges lenne a Prut és a Dnyeszter között elterülő Besszarábia és Észak-Bukovina Romániához csatolása, s így helyreállíthatók lennének a két világháború közti határok. Ez azt jelentené, hogy Ukrajna lemond Dél-Besszarábiáról és Észak-Bukovináról Románia javára. Az etnikai következményeket meg kellene vizsgálni. Ezzel szemben Ukrajna megtarthatná Transznisztríát, amelynek orosz kisebbsége fegyverrel harcol az elszakadásért. Transznisztríában is a román a legnagyobb népcsoport, a támadólag fellépő oroszok csak a számszerűleg nagyobb, de békésebb ukrán népcsoporttal együtt alkotnak egyfajta keleti szláv többséget.²⁰¹ A csatlakozás Oroszországhoz földrajzilag nem lenne lehetséges, és etnikailag sem igazolható. Külön probléma a gagauz kisebbség Besszarábia délnyugati részében, melyet Sztálin határmanipulációi szakítottak szét.²⁰² Exkommunista vezetőségük kikiáltotta a „Gagauz Köztársaságot”, és szorosan együttműködik a „Dnyeszter

Köztársaság” élén álló orosz elvtársaival.²⁰³ A gagauzok képesek az autonómiára, de nem tudnának államot alapítani. Bárhogy oldódjanak meg végül e súlyos határproblémák, a hatékony kisebbségvédelemre, annak ellenére, hogy Romániában nemigen lelkesednek érte, fokozott figyelmet kell fordítani.

c) Magyarország határainak revíziója abból a célból, hogy az 1920-as trianoni békeszerződés által az önrendelkezés elvének nyilvánvaló megsértésével létrejött *magyar kisebbségek*²⁰⁴ újra saját nemzetállamukban élhessenek, nem tűnik aktuálisnak. Sem a Romániában, Szerbiában, Szlovákiában vagy Ukrajnában élő magyar népcsoportok, sem a budapesti kormány nem törekszenek határrevízióra, bár a román kormányzat néha ezt a látszatot igyekszik kelteni. A cél legfeljebb valamiféle autonómia. Ha azonban Románia, Szerbia avagy Szlovákia represszív kisebbségi politikája tovább erősödne, úgy az autonómiára irányuló törekvések a kiválás szándékává változhatnának. A magyar kisebbségi vezetők s a magyar kormány persze tudatában vannak politikai gyengeségüknek és esetleges kiválási, ill. csatlakozási szándékok politikai megvalósíthatatlanságának, ami mérsékletre inti őket. Az önrendelkezési jog elve alapján a határrevíziók bármikor igazolhatók, ha nem is minden nehézség nélkül. A főleg magyarok lakta területek nagy része az anyaországgal határos, ennyiben a csatlakozás elképzelhető. Ez a helyzet Dél-Szlovákia, Kárpátalja (különösen a beregszászi járás), a földrajzilag inkább a magyar Alfölddel egységet képező Partium (különösen Maros, Szatmár, Bihar és Szilágy megye), valamint az északi Vajdaság (elsősorban Kanizsa, Palics, Csóka, Zenta, Ada, Mol és Óbecse) esetében. Ezzel szemben, minthogy az Erdély délkeleti részére eső Székelyföldet, amely kb. 800 000 lakosával (Hargita és Kovászna megye) településszigetet alkot, Magyarországgal etnikai híd nem köti össze, Magyarországhoz csatolása nehezen elképzelhető. Az igazságos etnikai szempontú határkiigazítás nehézségeire jellemző egyébként, hogy míg a létrejöttükben szerepet játszó körülmények miatt diszkreditált 1938. november 2-i és 1940. augusztus 30-i két bécsi döntés következtében a trianoni békeszerződés után keletkezett magyar kisebbségek kereken 70%-a visszakerült saját nemzetállamába, a visszanyert területek lakosságának mintegy 30%-át nem magyar népcsoportok alkották.

d) Nem igazán aktuális az Oroszországgal határos *orosz kisebbségek* lakta területek Oroszországhoz csatolása sem.²⁰⁵ Kazahsztán sajátos esetétől eltekintve²⁰⁶ mindez elsősorban Ukrajnát, Fehéroroszországot, Lettországot és Észtországot érintené. Etnikailag jogos határkorrekciók bizonyos mértékig mindegyik esetben elképzelhetők lennének és meg is kellene vizsgálni őket. A Fehéroroszországgal és Ukrajnával fennálló etnikai-kulturális közelség lehet az oka, hogy az orosz kisebbségek körében eredetileg nem hangzottak el ilyen követelések.²⁰⁷ Bár az újabban kirobbant vitát a kétharmad részben oroszok lakta Krim félsziget visszaadásáról az orosz parlamentben ülő nacionalisták kezdeményezték, Kravcsuk ukrán államelnök belpolitikai okokból meglovagolta, s a Krim Köztársaság szeparatista erői tovább éltezték, a kérdés kompromisszumok útján megoldhatóknak látszik.²⁰⁸ Nagyobb az etnikai-kulturális távolság az észtekkel és lettekkel szemben, itt főleg az egybefüggően oroszok lakta narvai területen, Észtország északnyugati részében lenne lehetséges a határkiigazítás Oroszország javára. Hogy az Észtországban és Lettországból élő nagyszámú orosz kisebbségek esetében felmerül-e politikailag jelentős csatlakozási szándék, elsősorban a mindenkori kor-

mány kisebbségi politikáján múlik, mely — időnként főleg Észtorszában jelentkező kirekesztő törekvések ellenére — mind ez ideig liberális, és az integrációt segíti.

e) Az Örményország és Azerbajdzsán közti határvita a fegyveres összeütközés szakaszába lépett. Az Azerbajdzsánhoz tartozó autonóm terület, *Hegyi Karabah* sorsáról van szó, amelynek lakossága az 1991. december 10-i népszavazáson kinyilvánította függetlenségét, s már 1988 óta Örményországhoz szeretne csatlakozni.²⁰⁹ Bár Hegyi Karabah a történelem folyamán sohasem tartozott más örmény területekkel egy államba, az azerbajdzsániak szuverenitásra vonatkozó igényével szemben egy sor érv szól az örmény nép önrendelkezési joga mellett, amely lehetővé tenné számára a kiválást, ill. a csatlakozást: ilyen a keresztény-indoeurópai örmények fejlett identitástudata és államalkotó képessége, az iszlám-török azerbajdzsániakkal szembeni nagy etnikai-kulturális távolság, az azerbajdzsániak részéről az emberi jogok etnikai diszkrimináción alapuló durva megsértése, az a tény, hogy semmi esély nincs a hatékony kisebbségvédelemre s végül a politikailag zavaros átmeneti helyzetet a Szovjetunió szétesése után.²¹⁰ Bár Hegyi Karabahot egy keskeny, nagyrészt kurdok által lakott területsáv választja el Örményországtól, a kapcsolat egy, a harcok eredményeképpen már létre is jött folyosó révén nagyobb technikai gondok nélkül fenntartható.

f) Különlegesen nehéz lenne az etnikai-politikai zűrzavar uralta *Észak-Kaukázus* területi újrendezése, amely államjogilag egyrészt Oroszországhoz tartozó köztársaságokból áll (Dagesztán, az Észak-Oszét, a Kabard-Balkár, a Csecsen, az Ingus, a Karacsajev-Cserkesz, valamint az Adige Köztársaság), másrészt a Grúziához tartozó Dél-Oszétiaiból és Abháziából.²¹¹ A Csecsen Köztársaság kikiáltotta függetlenségét; Dél-Oszétia Észak-Oszétiával kíván egyesülni az orosz államszövetségben belül; a köztársaságokban mindössze 17,4%-os kisebbséget alkotó abházok²¹² függetlenné akarnak válni Grúziától. Az abházok kiválási törekvéseit támogatja a „Kaukázusi Hegyi Népek Konföderációja”, amelybe a fent említett köztársaságok az orosz államszövetségben belül 1991 novemberében egyesültek. Az összeütközésekben így orosz—grúz határkérdések is szerepet játszanak. A régióban élő iszlám népek, valamint az oroszok és grúzok közötti kulturális távolság számottevő. Ezek a népek önmagukban is elég heterogének, a kaukázusi, a török vagy az iráni nyelvcsalád tagjai, s az önérvényesítés akarata esetükben mindenekelőtt törzsi alapon áll. Államalkotó képességük vitatható. Kaphatnának valamiféle autonómiát, amely — ellentétben a szovjet időkbeli örökölt területi autonómiával — meg is felelne identitásigényüknek. Határkorrekcióra csak azért lenne szükség, mert a szétszakított oszétek autonóm egységgé kívánnak egyesülni. Mivel az oszétek többsége az Oroszországhoz tartozó Észak-Oszétiában él, szóba jöhetne a Grúziához tartozó Dél-Oszétia Oroszországhoz csatlakozása. Más kérdés, hogy Oroszországnak érdekében áll-e állami egységét a kaukázusi népek megoldatlan problémáival terhelni.

g) A szerb kisebbségek kérdésének megoldása²¹³ Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában határrevízió útján aligha lehetséges. Legnagyobb gátja az etnikai településszerkezet.²¹⁴ Lehetetlenné teszi mind a Szerbiához csatlakozást, mind egy saját állam megalapítását. Így a szerbeknek Horvátországban be kellene érniük a kisebbségvédelemmel, Bosznia-Hercegovinában pedig azzal, hogy kiveszik részüket a többnemzetiségű államhatalomból. Mindkét lehetőség régóta rendelkezésükre áll és sohasem forgott veszélyben. A szerbek által Szerbián belül és kívül folytatott hódító háború Horvátország és Bosznia-Hercegovina ellen,

valamint a horvátokkal és muzulmánokkal szemben elkövetett népirtás a nemzetközi jogi normák szerint súlyos büntettnek minősül. Ilyen körülmények között a civilizált államok közössége a legkevésbé sem gondolhatja arra, hogy a Nagy-Szerbia létrehozását célzó erőszakos határváltoztatásokat elfogadja. Ennek ellenére mindennek az ellenkezője látszik valószínűnek. A Nyugat tehetetlensége és áldozatkészségének hiánya a szerb népirtóknak kedvez, és a katonai erőszakkal megvalósított fajt accompli-t tudomásul fogja venni.

h) Végül hadd utaljunk arra, hogy a határkiigazítások által a Bulgáriában és Macedóniában élő *török kisebbségek*²¹⁵ problémái sem oldhatók meg. Az egybefüggően törökök lakta területek (elsősorban Haszkovo, Rusze és Kolarovgrad) szétszórta helyezkednek el az egész bolgár állam területén, és csak Szvilengradnál (Haszkovo) érintkeznek a török állam területének egy keskeny sávjával. Macedóniának nincs közös határa Törökországgal. A határrevízió lehetősége itt nem is merült fel.

C. Lakosságcsere

A lakosságcsere a modern nemzetközi jog szerint az érintett lakosság akarata ellenére megengedhetetlen.²¹⁶ 1945 után mégis 15 millió németet űztek el Kelet-Európából, ami a kisebbségi gondokat jelentős mértékben enyhítette. Jóval kisebb méretekben, de nem kevésbé jogellenesen telepítettek ki kb. 120 000 magyart Csehszlovákiából 1945 és 1948 között, miközben Magyarországról kb. 73 000 szlovákot telepítettek át Szlovákiába. Interetnikai konfliktusok következtében a Szovjetunióban az 1980-as évek végén elsősorban a Kaukázuson túli területeken és Közép-Ázsiában került sor tömeges menekülésekre. Ezek összesen 1 millió embert érintettek, és egyes régiókban — így Azerbajdzsánban és Örményországban, Hegyi Karabahot kivéve — a kisebbségi problémák megszűntét eredményezték. Ezt a célt tüzte ki az etnikai tisztogatás politikája is, melyet a szerbek az általuk elfoglalt vidékeken a lakosság elűzésével és legyilkolásával jelenleg gyakorolnak.

Jogtalansága és embertelensége okán a lakosságcsere kisebbségi problémák megoldásának eszközeként az érintett népek akarata ellenére nem jöhet számításba. Határrevíziók esetében és lehetőleg általában is a népcsoportok tagjai számára biztosítani kell a lehetőséget, hogy kisebbségi státusukból szabadulva, ha akarnak, átköltözhessenek saját nemzetállamukba. Ez a lehetőség a kelet-európai németek és zsidók számára már elég régen és elég széles körben adva van. Ha a fent tárgyalt esetekben határrevíziót alkalmaznánk, a keletkező új kisebbségek számára túl a hatékony kisebbségvédelmen azt a lehetőséget is biztosítani kellene, hogy ha akarnak, emberi körülmények között átköltözhessenek az anyaországba.

Ezen kívül olyan helyzetek is elképzelhetők, amikor eleve a lakosságcsere jelenti a nemzetiségi probléma megoldását. Olyan esetekről van szó, amikor különböző népcsoportok együttélése bizonyos okokból tarthatatlanná válik. Ennek lehetünk tanúi ma az egykori Jugoszlávia esetében, a szerbek által elkövetett háborús és emberiség elleni bűnök eredményeképp, kétszeresen is. Horvátországgal kapcsolatban az a kérdés, hogy a szerbek által elfoglalt területek esetleges felszabadítása után, tekintettel az etnikailag indokolt határrevízió lehetetlen voltára, a horvát állam és nép számára a szerb kisebbségek léte — amennyiben ezek

egyáltalán hajlandók elfogadni a kisebbségi státust — még eltűrhető-e. Nemleges válasz esetén megoldásként csakis a kényszerkitelepítés jöhet számításba. Bosznia-Hercegovinában más a helyzet. Ott a szerb egyike volt a három államalkotó népcsoportnak. Mivel a muzulmánok és a horvátok, valamint a muzulmánok és a szerbek együttélése a jövőben aligha lehetséges, de nem is várható el, egyedüli megoldás az ország felosztása. Számarányuk szerint a szerbeket az állam területének mintegy harmada illetné, amelynek ahhoz, hogy Szerbiához csatlakozhasson, a szerb határ mentén kellene elhelyezkednie. Hogy a fennmaradó kétharmadból közös muzulmán—horvát állam lesz-e, vagy Bosznia-Hercegovina e maradéka a muzulmánok igényei szerint átalakított Horvátországhoz csatlakozik,²¹⁷ netán a horvátok lakta terület Horvátországgal egyesül,²¹⁸ míg a muzulmánok — félő, hogy kevésbé életképes — saját államot alapítanak, nem látható előre. Bosznia-Hercegovina a bonyolult etnikai településszerkezet következtében mindenesetre nem osztható fel a népcsoportokat egyértelműen elválasztó határok által. Szükség lehet tehát lakosságcserére, amely, mint a békét fenyegető történésekkel szemben az ENSZ Biztonsági Tanácsa által elrendelendő intézkedés, igazolható is lenne.

VI. Összefoglalás

1. A nemzetiségi és kisebbségi problémák Kelet-Európában rendkívül bonyolultak és sokfélék. *Tanácsos tehát óvatosnak lenni, mielőtt általánosítunk.* Ezúttal csak a legfontosabb konkrét esetekre térünk ki.

2. A Szovjetunió és Jugoszlávia szétesése, valamint Csehszlovákia felbomlása után az egykori kommunista uralom alatt álló Kelet-Európa területén *28 állam létezik.*

3. A fejlődés mindegyik állam esetében a *nemzetállam* irányába tart, bár közülük csak hat homogén nemzetállam (Albánia, Csehország, Lengyelország, Magyarország, Örményország és Szlovénia). A többi általában *nemzetiségi állam*, egyes esetekben jóval 10% fölötti kisebbségi hányaddal. Kazahsztán és Bosznia-Hercegovina hosszú távon csak *többnemzetiségű államként* képzelhető el. Kazahsztán esetében remélhetjük, hogy a kazah—orosz dualizmus az új, nemzetállami irányú fejlődés ellenére fenntartható; Bosznia-Hercegovinában a muzulmán, a szerb és a horvát államnemzetten nyugvó trialisztikus elképzelés összeomlott, a többnemzetiségű állam alighanem megszűnt létezni.

4. Kelet-Európa kb. 420 millió lakosának mintegy *ötöde* nemzeti és etnikai *kisebbségekhez* tartozik. A legnagyobb régóta létező kisebbségek a magyarok, a németek, a románok, az albánok, a török-muzulmán népcsoportok és a lengyelek; a felsorolt népcsoportok identitás-tudata természetesen nem áll azonos fokon. Új kisebbségek mindenekelőtt a szerbek, a délszláv muzulmánok és a horvátok, valamennyien a megszűnt Jugoszlávia területén. A volt Szovjetunió esetében az új kisebbségek létrejötté elsősorban az oroszokat érinti, rajtuk kívül különböző mértékben az ukránokat, a fehéroroszkokat, számos iszlám-török népet, valamint az örményeket. Sajátos eset a cigányoké és a zsidóké.

5. Akut, a békét fenyegető *válságócok* Kelet-Európa déli részén, a Balkánon találhatók, valamint a Kaukázusban, ill. az egykori Szovjet-Közép-Ázsiában. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a konfliktusok Kelet-Európában, a Baltikumban és az egykori Szovjetunió központi, keleti szláv területein kezelhetők.

6. A *konfliktusok általános okai* a következők:

a) a totalitarizmust követő korszak átalakulásával járó politikai és gazdasági természetű problémák;

b) a legtöbb kelet-európai ország történetileg jogos felzárkózási igénye a nemzetállammá válás folyamatában;

c) a nyugati hatalmaknak a népek önrendelkezési jogát sértő hibás döntései Kelet-Európa politikai térképének újrarajzolása során, mindenekelőtt az első világháborút követően;

d) dekolonizációs problémák, különösképp az egykori Szovjetunió iszlám régiójában;

e) a történelmileg kialakult négy kultúrregió (Kelet-közép- és Északkelet-Európa, Délkelet-Európa, Orosz Birodalom, iszlám kultúrkör) között fennálló különbségek.

7. A Nyugat végzetes politikai és erkölcsi kudarca ellenére, különösen a jugoszláviai háború esetében, mely elkerülhető lett volna, még mindig nem veszett el minden esély a jelenlegi nemzetiségi konfliktusok és kisebbségi problémák kielégítő megoldására. A Nyugat viselkedése mindenestre egyre súlyosabb akadályává vált az elfogadható megoldásnak, sőt, későbbi fegyveres konfliktusok árnyékát is előrevetítette.

8. Kétségtelen, hogy Európában folytatni kell a *kisebbségvédelem* kiépítését. Újabb ígéretes kezdemények figyelhetők meg e téren mind nemzetközi szinten, mind az egyes kelet-európai országok törvényalkotásában. Különösen fontos lenne egy egész Európára kiterjedő kisebbségi szabályozás, mégpedig az *Emberi Jogok Európai Konvenciójához csatolt pótjegyzőkönyv* formájában, mivel az Európa Tanács létező és hatékony emberjogi védőmechanizmusa ily módon segíthetne a kisebbségi jogok érvényesítésében. Jogtechnikai értelemben a kollektív vonatkozású egyéni jogok és az objektív garanciák mellett a területi, ill. személyi autonómia átfogó szabályozása tűnik különösen fontosnak. A *területi autonómia* kapcsán néhány kelet-európai országban ígéretes lépések történtek, bár a területi autonómia alkalmazhatóságának megvannak a maga korlátai. Jóval több siker remélhető a *személyi és kulturális autonómia* alkalmazásától, melyek identitásuk ápolását az egyéni és kollektív önrendelkezés elve alapján teszik lehetővé az egyes népcsoportok számára. A kisebbségvédelemnek ezt a módját mindenképpen támogatni kell.

9. Bizonyos esetekben *határrevízió* is lehetséges. Jogosultsága a népek önrendelkezési jogából következik, amely viszont ellentétben áll az államok szuverenitásának és területi integritásának alapelvével. A fentiekben a *mérlegelés* egy sor *szempontját* vettük számba az egymással szembenálló elvek kibékítése céljából, s arra is kitértünk, hogy e szempontok az egyes esetekben miként alkalmazhatók.

10. Végül kivételes esetekben a *lakosságcsere* lehetősége is felmerülhet. A lakosságcsere határmódosítások során az érintett népcsoport tagjainak felkínálható lehetőségként jöhet számításba annak érdekében, hogy megszabadulhassanak terhes kisebbségi státusuktól és önként saját nemzetállamukba költözhessenek. Elképzelhetők olyan szélsőséges helyzetek is, amikor egymással összekeveredett népcsoportok együttélése lehetetlenné válik, és a béke helyreállítása csak kényszerű kitelepítés útján lehetséges (pl. Bosznia-Hercegovina vagy a horvátországi szerbek lakta kisebbségi területek esetében).

1. sz. melléklet

Nemzetiségek az egyes kelet-európai államokban

A következő adatok népszámlálási eredményeken alapulnak, úgy, ahogyan azok az egyes országok statisztikai évkönyveiben vagy más hivatalos forrásokban megjelentek. Ahol szükséges, magyarázó kiegészítéseket fűzünk hozzájuk. Általában a két utolsó népszámlálás adatait közöljük. Az egyes nemzeti és etnikai kisebbségeket akkor nevezük meg, ha az állam összlakosságához viszonyított számarányuk az 1%-ot vagy a 100 000-et meghaladja. A táblázatokban feltüntetett számok mindenkor ezerrel szorzandók.

A. Hagyományos kelet-európai nemzetállamok

1. Albánia

A második világháború óta hat népszámlálást tartottak, 1945-ben, 1950-ben, 1960-ban, 1969-ben, 1979-ben és 1989 áprilisának elején. Nemzetiségi statisztika aszerint, hogy a megkérdezettek mely nemzetiséghez tartozónak vallották magukat, 1989-ben jelent meg. Az adatok a korábbi nyugati becslésekkel nagyjából megegyeznek. A cigányok száma, akik külön nem szerepelnek, 60 000-re tehető.

	1979	1989	
albánok	?	3 118	98,0%
görögök	?	59	1,8%
mások	?	6	0,2%
összlakosság	2 591	3 183	

2. Bulgária

A második világháború óta hat népszámlálást tartottak: 1946-ban, 1956-ban, 1965-ben, 1975-ben, 1985-ben és 1992-ben, minden alkalommal decemberben. Nemzetiségi statisztika az 1965-ös népszámlálás után először 1992-ben készült ismét. A „macedón” kisebbség létét a macedón-kérdésben bekövetkezett 1958-as irányváltásig nyíltan elismerték, 1958 után már csak kénytelen-kelletlen tették ugyenezt, majd 1966 után egyenesen letagadták. Ez utóbbit akár helyénvalónak is nevezhetnénk, hiszen a bulgáriai Prím-Macedónia délszláv lakosságának, ellentétben a jugoszláviai Vardar-Macedónia lakosságával, nincs nemzeti identitástudata, sőt, be is olvadt. A kb. 200 000 főnyi pomák vallási kisebbség (iszlám bolgárok) a török népcsoporthoz érzi magát közel, s feltehető, hogy az 1992-es népszámlálás alkalmából na-

gyobb része töröknek vallotta magát, amint ezt valószínűleg a cigányok iszlám része is tette. Az össz cigányság száma különben 800 000-re tehető.

	1956		1965		1985	1992	
bolgárok	6 507	85,5%	7 231	87,9%	?	7 271	85,7%
törökök	656	8,6%	781	9,5%	?	800	9,4%
cigányok	198	2,6%	149	1,8%	?	313	3,7%
macedónok	188	2,5%	10	0,2%	—	—	—
mások	65	0,8%	57	0,6%	—	103	1,2%
összlakosság	7 614		8 228		8 950	8 487	

3. Lengyelország

Az 1946. februári, részletesnek nem nevezhető népszámlálástól eltekintve a második világháború óta öt népszámlálást tartottak: 1950-ben, 1960-ban, 1970-ben, 1978-ban és 1988-ban, mind az öt alkalommal decemberben. Nemzetiségi statisztikát egyszer sem közöltek. A becslések jelentősen eltérnek egymástól. A németek számát ma 300 000-re, az ukránokét szintén 300 000-re, a fehéroroszkét 250 000-re, a többi nemzetiségét és a cigányokét 50–50 000-re becsülik. Nem világos, hogy milyen szempontok alapján. Elűzetésük után, 1950-ben ugyanis még 1,5–2 millió német maradt Lengyelországban, és a felső-sziléziaiak, a mazuriak, az ermlandiak, valamint a kasubok bizonytalan hovatartozása lehetetlenné teszi a pontos elhatárolást. Lengyelországban ma mindenesetre kb. 2 millió német nemzetiségűnek kellene élnie. Az évtizedekig tartó erőszakos lengyelesítés azonban a német lakosság körében súlyos veszteségeket okozott: ma a magukat németnek vallók száma, akik objektíve is németnek tarthatók, legfeljebb 300 000. A többi nemzetiség létszáma a folyamatos asszimiláció következtében nem állapítható meg pontosan.

	1978	1988
összlakosság	35 032	37 879

4. Románia

A második világháború vége óta hat népszámlálást tartottak: 1948 januárjában, 1956 februárjában, 1966 márciusában, 1973 júliusában, 1977 januárjában és 1992 januárjában. Nemzetiségi statisztikák különböző bontásokban minden egyes népszámlálás után megjelentek. Adataik nem mindig megbízhatók. A pontatlanság mindenekelőtt a magyar kisebbséggel kapcsolatos, az ő létszámuk 2 millió körül van. A cigányok számát szintén 2 millióra teszik, bár a cigány népességnek – mint más országokban is – alighanem csak egy része vallja magát cigánynak.

	1977		1992	
	románok	19 000	88,1%	20 354
magyarok	1 714	7,9%	1 620	7,1%
cigányok	227	1,1%	410	1,8%
németek	359	1,7%	119	1,5%
mások	260	1,2%	257	1,2%
össztlakosság	21 560		22 760	

5. Csehszlovákia

A második világháború vége óta öt népszámlálást tartottak: 1950. március 1-jén, 1961. március 1-jén, 1970. december 1-jén, 1980. november 1-jén és 1991. március 3-án. Nemzetiségi statisztikák különféle szempontok szerint minden népszámlálás után megjelentek. Az első négy népszámlálás alkalmával a választható nemzetiségek számát korlátozták. Az 1992-es népszámlálás alkalmával vált először lehetségessé, hogy valaki cigánynak (roma) vallja magát, amely lehetőséggel alighanem csak az érintettek töredéke élt. A cigány etnikum létszámát 800 000-re becsülik. Az 1992-es népszámlálás alkalmával „morva” és „sziléziai” is szerepelt a nemzetiségek között, bár alighanem mindkét esetben csak sajátos regionális kötődésről van szó. Mi a „morvákat” és a „sziléziaiakat” a „csehekhez” soroljuk.

	1980		1991	
	csehek	9 791	64,1%	9 831
ezen belül				
„csehek”			8 426	54,1%
„morvák”			1 360	8,7%
„sziléziaiak			45	0,3%
szlovákok	4 676	30,6%	4 820	31,0%
magyarok	579	3,8%	587	3,8%
cigányok,	?		114	0,7%
mások	237	1,5%	216	1,3%
össztlakosság	15 283		15 568	

5/a. Cseh Köztársaság

	1980		1991	
csehek	9 734	94,6%	9 773	94,9%
ezen belül				
„csehek”			8 373	81,3%
„morvák”			1 356	13,2%
„sziléziaiak”			44	0,4%
szlovákok	359	3,5%	308	3,0%
mások	199	1,9%	218	2,1%
összlakosság	10 292		10 299	

5/b. Szlovák Köztársaság

	1980		1991	
szlovákok	4 317	86,5%	4 512	85,6%
magyarok	559	11,2%	567	10,8%
cigányok	?		81	1,5%
csehek	57	1,1%	59	1,1%
ezen belül				
„csehek”			54	1,0%
„morvák” és „sziléziaiak”			5	0,1%
mások	58	1,2%	50	1,0%
összlakosság	4 991		5 269	

6. Magyarország

A második világháború vége óta ötször tartottak népszámlálást, 1949-ben, 1960-ban, 1970-ben, 1980-ban és 1990-ben, mind az öt alkalommal január 1-jén. A nemzetiségi hovatartozás, ill. az anyanyelv felől kérdeztek, s azok száma, akik a nemzetiség nyelvét vallották anyanyelvüknek, mindegyik nemzeti kisebbség esetében nagyobb volt, mint azoké, akik az illető nemzetiséghez tartozónak vallották magukat. Az egyetlen kivételt a cigányok képezték, érthető módon, hiszen nagy részük magyarul beszél. A cigány származásúak száma mintegy 600 000. A nemzetiségi szövetségek népcsoportjuk számát a valóságosnál magasabbra becsülik. Az ő becslésük a németek esetében 220 000, a szlovákokéban 110 000, a délszlávokéban (főleg horvátok) 90 000, a románokéban pedig 25 000 körül mozog. E becslések a származást tartják mérvadónak, s a jelentős asszimilációs veszteségeket nem veszik figyelembe.

	1980				1990			
	nemzetiség	%	anyanyelv	%	nemzetiség	%	anyanyelv	%
magyarok	10 641	99,4	10 581	98,8	10 142	97,8	10 223	98,5
cigányok	6	0,1	28	0,3	143	1,4	48	0,5
mások	63	0,5	101	0,9	90	0,8	104	1,0
összlakosság	10 710		10 710		10 375		10 375	

B. Jugoszlávia és utódállamai

A második világháború befejezése óta Jugoszláviában hat népszámlálást tartottak: 1948-ban, 1953-ban, 1961-ben, 1971-ben, 1981-ben és 1991-ben, mindegyik esetben március 31-én. A nemzetiségi statisztikák nemigen vehetők össze egymással, mivel a nemzetiségi hovatartozás megállapítása a különböző népszámlálások alkalmával különféle szempontok alapján történt. A „muzulmánokat” csak 1971-ben ismerték el s tüntették is fel külön nemzetiségként. A „jugoszláv” kategóriát, amely inkább politikai, semmint etnikai hovatartozásra utal, 1961-ben alkalmazták először. Azt a lehetőséget, hogy a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdés megtagadható, vagy hogy a kérdezett magát egy régióhoz tartozónak vallja, 1971-ben adták meg első ízben. A cigányok száma sokkal magasabb, mint ahogyan a statisztikákban áll: 800 000-re tehető, s a legtöbben Szerbiában (kb. 530 000), ill. Macedóniában (kb. 200 000) élnek. Az albánok az 1991-es népszámlálást bojkottálták, a róluk megadott számok tehát hivatalos becslések, és a ténylegesnél minden bizonnyal alacsonyabbak. Mivel az 1991-es népszámlálás eredményei részben hiányosak, s a kaotikus politikai viszonyok következtében nem mindig pontosak, a következőkben az utolsó három népszámlálás adatait közöljük. A „más délszlávok” rovatban azok az egykor államalkotó népek (szerbek, horvátok, muzulmánok, szlovének, macedónok, montenegróiak) szerepelnek, amelyeknek részaránya 1% alatt van.

1. Jugoszlávia

	1971	%	1981	%	1991	%
szerbek	8 143	39,7	8 141	36,3	8 528	36,2
horvátok	4 527	22,1	4 428	19,7	4 665	19,8
muzulmánok	1 730	8,4	2 000	8,9	2 349	10,0
albánok	1 310	6,4	1 731	7,7	2 178	9,3
szlovének	1 678	8,2	1 754	7,8	1 760	7,5
macedónok	1 195	5,8	1 342	6,0	1 374	5,8
montenegróiak	509	2,5	579	2,6	539	2,3
magyarok	477	2,5	427	1,9	379	1,6
cigányok	78	0,4	168	0,8	210	0,9
törökök	128	0,6	101	0,5	110	0,5
jugoszlávok	273	1,3	1 219	5,4	712	3,0
mások	375	1,8	338	1,5		
ismeretlen	100	0,5	200	0,9	748	3,2
összlakosság	20 523		22 428		23 528	

2. Bosznia-Hercegovina

	1971		1981		1991	
muzulmánok	1 482	39,6	1 630	39,5	1 906	43,7
szerbek	1 393	37,2	1 321	32,0	1 369	31,4
horvátok	772	20,6	758	18,4	756	17,3
más délszlávok	19	0,5	19	0,5	12	0,3
jugoszlávok	44	1,2	326	7,9	240	5,5
mások	18	0,5	25	0,6		
ismeretlen	18	0,5	45	1,1	82	1,8
összslakosság	3 746		4 124		4 365	

3. Horvátország

	1971		1981		1991	
horvátok	3 514	79,4	3 455	75,1	3 736	78,1
szerbek	627	14,2	532	11,5	582	12,2
muzulmánok	18	0,4	24	0,5	43	0,9
más délszlávok	48	1,1	40	0,9	38	0,8
jugoszlávok	84	1,9	379	8,2	106	2,2
mások	101	2,3	89	1,9	143	3,0
ismeretlen	34	0,8	82	1,8	136	2,8
összslakosság	4 426		4 601		4 784	

4. Macedónia

	1971		1981		1991	
macedónok	1 142	69,3	1 281	67,0	1 314	64,6
albánok	180	17,0	378	19,8	427	21,0
törökök	109	6,6	87	4,5	97	4,8
cigányok	25	1,5	43	2,3	56	2,7
muzulmánok	1	0,1	40	2,1	46	2,2
szerbek	40	2,8	45	2,3	44	2,2
más délszlávok	8	0,5	8	0,4	6	0,3
jugoszlávok	4	0,2	14	0,7	10	0,5
mások	36	2,2	12	0,6		
ismeretlen	3	0,2	5	0,2	34	1,7
összslakosság	1 647		1 912		2 034	

5. Montenegro

	1971		1981		1991	
montenegróiak	356	67,2	400	68,5	380	61,7
muzulmánok	70	13,3	78	13,4	90	14,6
szerbek	40	7,5	19	3,3	57	9,3
albánok	36	6,7	38	6,5	41	6,6
horvátok	9	1,7	7	1,3	6	1,0
más délszlávok	1	0,3	1	0,2	1	0,2
jugoszlávok	11	2,1	31	5,3	26	4,2
mások	2	0,6	4	0,7		
ismeretlen	4	0,7	5	0,8	14	2,4
összlakosság	530		584		615	

6. Szerbia

	1971		1981		1991	
szerbek	6 017	71,2	6 182	66,4	6 428	65,7
albánok	985	11,7	1 303	14,0	1 687	17,2
magyarok	430	5,1	390	4,2	345	3,5
muzulmánok	154	1,8	215	2,3	237	2,4
montenegróiak	125	1,5	147	1,6	140	1,4
horvátok	185	2,2	149	1,6	133	1,4
más délszlávok	59	0,7	61	0,7	56	0,6
jugoszlávok	124	1,5	442	4,7	318	3,2
mások	333	3,9	374	4,0	369	3,8
ismeretlen	35	0,4	51	0,5	78	0,8
összlakosság	8 447		9 314		9 791	

7. Szlovénia

	1971		1981		1991	
szlovének	1 624	94,0	1 712	90,5	1 718	87,6
horvátok	43	2,5	56	2,9	54	2,7
szerbek	21	1,2	42	2,2	47	2,4
muzulmánok	3	0,2	13	0,7	27	1,4
más délszlávok	4	0,2	7	0,3	9	0,4
jugoszlávok	7	0,4	26	1,4	12	0,6
mások	19	1,1	23	1,2	26	1,3
ismeretlen	6	0,3	14	0,7	70	3,6
összlakosság	1 727		1 892		1 963	

C. A Szovjetunió és utódállamai

A második világháború vége óta a Szovjetunióban négy népszámlálás volt: 1959-ben, 1970-ben, 1979-ben és 1989-ben, mindegyik alkalommal január 15-én. Nemzetiségi statisztikák minden népszámlálás után születtek, az egyes népcsoportok szerepeltetését és elnevezését azonban gyakran manipulatív, politikai céloknak vetették alá. A nemzetiségi hovatartozást elvileg szabadon meg lehetett vallani, a valóságban azonban az igazolványba bejegyzett nemzetiség volt a mérvadó, mely automatikusan a szülők nemzetiségéből következett. Ezen a nemzetiségi hovatartozás egyéni megvallása alapján nem lehetett változtatni; csakis különböző nemzetiségű szülők esetében állt fenn a kétféle nemzetiség közti választás lehetősége. A nemzetiségi statisztikák ily módon nem adnak a valóságnak megfelelő képet az asszimilációs folyamatokról. Ez derül ki a szintén minden esetben napvilágot látott nyelvi statisztikákból, amelyek az egyes népcsoportok körében különböző mértékű asszimilációra, általában eloroszosodásra utalnak.

1. Szovjetunió

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
oroszek	137 397	52,4	145 155	50,8	99,8	99,8
ukránok	42 347	16,2	44 186	15,5	82,8	81,1
üzbégek	12 456	4,8	16 698	5,8	98,5	98,3
fehéroroszek	9 463	3,6	10 036	3,5	74,2	70,9
kazahok	6 556	2,5	8 136	2,8	97,5	97,0
tatárok	6 317	2,4	6 921	2,4	85,9	83,2
azerbajdzsániak	5 477	2,1	6 770	2,4	97,9	97,6
örmények	4 151	1,6	4 623	1,6	90,7	91,6
tadzsikok	2 898	1,1	4 215	1,5	97,8	97,7
grúzok	3 571	1,4	3 981	1,4	98,3	98,2
moldvaiak	2 968	1,1	3 352	1,2	93,2	91,6
lítvánok	2 851	1,1	3 067	1,1	97,9	97,7
türkmének	2 028	0,8	2 729	1,0	98,7	98,5
kirgizek	1 906	0,7	2 259	0,9	97,9	97,8
németek	1 936	0,7	2 039	0,7	57,0	48,7
csuvasok	1 751	0,7	1 842	0,6	81,7	76,5
lettek	1 439	0,5	1 459	0,5	95,0	94,8
zsidók	1 811	0,7	1 449	0,5	14,2	12,8
baskirok	1 371	0,5	1 449	0,5	67,0	72,3
mordvinok	1 192	0,5	1 154	0,4	72,6	67,0
lengyelek	1 151	0,4	1 126	0,4	29,1	30,4
észtek	1 020	0,4	1 027	0,4	95,3	95,5
csecsenek	756	0,3	957	0,3	98,6	98,0

1. Szovjetunió (folytatás)

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
udmurtok (vottyákok)	714	0,3	747	0,3	76,5	69,6
marik (cseremiszek)	622	0,2	671	0,2	86,7	80,8
avarok	483	0,2	601	0,2	97,7	96,9
oszétek	542	0,2	598	0,2	88,2	87,0
leszgek	383	0,1	466	0,2	90,9	91,5
koreaiak	389	0,1	439	0,2	55,4	49,4
karakalpakok	303	0,1	424	0,1	95,9	94,1
burjátok	353	0,1	421	0,1	90,2	86,3
kabardok	322	0,1	391	0,1	97,9	96,9
jakutok	328	0,1	382	0,1	95,3	93,8
bolgárok	361	0,1	373	0,1	68,0	67,9
darginok	287	0,1	365	0,1	98,3	97,5
görögök	344	0,1	358	0,1	38,0	44,5
komik (zürjének)	327	0,1	345	0,1	76,2	70,4
komükök	228	0,1	282	0,1	98,2	97,4
ujgurok	211	0,1	263	0,1	86,1	86,5
cigányok	209	0,1	262	0,1	74,1	77,4
ingusok	186	0,1	237	0,1	97,4	96,9
törökök (meszhétek)	93	0,0	208	0,1	84,7	91,0
tuvinek(szojotok)	166	0,1	207	0,1	98,8	98,5
gagauzok	173	0,1	198	0,1	89,3	87,4
kalmükök	147	0,1	174	0,1	91,3	89,9
magyarok	171	0,1	171	0,1	95,4	93,7
karacsajevék	131	0,0	156	0,1	97,7	96,7
kurdok	116	0,0	153	0,1	83,6	80,5
komi-permjákok	151	0,1	152	0,1	77,1	70,1
románok	129	0,0	146	0,1	41,4	60,9
karélok	138	0,1	131	0,0	55,6	47,9
adigék	109	0,0	125	0,0	95,7	94,7
lakok	100	0,0	118	0,0	95,0	93,5
abházok	91	0,0	105	0,0	94,3	93,3
mások	965	0,4	1 193	0,4	-	-
összslakosság	262 085		285 762			

2. Azerbajdzsán

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
azerbajdzsániak	4 709	78,1	5 805	82,7	98,7	–
oroszkok	475	7,9	392	5,6	–	99,8
örmények	475	7,9	391	5,6	–	–
	158	2,6	171	2,4	–	–
mások	210	3,5	262	3,7		
összslakosság	6 027		7 021			

3. Észtország

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
észték	948	64,7	963	61,5	99,0	98,9
oroszkok	409	27,9	475	30,3		98,6
ukránok	36	2,5	48	3,1		44,2
fehéroroszkok	23	1,6	28	1,8		31,9
finnek	18	1,2	17	1,1		31,0
mások	31	2,1	35	2,2	–	–
összslakosság	1 465		1 566			

4. Fehéroroszország

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
fehéroroszkok	7 568	79,4	7 905	77,9	83,5	
oroszkok	1 134	11,9	1 342	13,2	–	97,7
lengyelek	403	4,2	418	4,1	–	13,3
ukránok	231	2,4	291	2,9	–	45,4
zsidók	135	1,4	112	1,1	–	–
mások	61	0,7	84	0,8	–	–
összslakosság	9 532		10 152			

5. Grúzia

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
grúzok	3 433	68,8	3 787	70,1	99,4	
örmények	448	9,0	437	8,1		
oroszok	372	7,4	341	6,3		98,7
azerbajdzsániak	256	5,1	308	5,7		
oszetek	160	3,2	164	3,0		
görögök	95	1,9	100	1,9		
abházok	85	1,7	96	1,8		
mások	144	2,9	168	3,1		
összlakosság	4 993		5 401			

6. Kazahsztán

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
kazahok	5 289	36,0	6 535	39,7	98,6	–
oroszok	5 991	40,8	6 228	37,8		99,9
németek	900	6,1	958	5,8		
ukránok	898	6,1	896	5,4		36,6
üzbégek	263	1,8	332	2,0		
tatárok	313	2,1	331	2,0		68,9
ujgurok	148	1,0	185	1,1		
fehéroroszok	181	1,2	183	1,1		
koreaiak	92	0,6	103	0,6		
mások	609	4,3	713	4,5		
összlakosság	14 684		16 464			

7. Kirgizia

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
kirgizek	1 687	47,9	2 230	52,4	99,6	99,5
oroszok	912	25,9	917	21,5		99,9
üzbégek	426	12,1	550	12,9		98,2
ukránok	109	3,1	108	2,5		34,1
németek	101	2,9	101	2,4		
tatárok	72	2,0	73	1,7		
mások	216	6,1	279	6,6		
össztlakosság	3 523		4 258			

8. Lettország

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
lettek	1 344	53,7	1 388	52,0	97,8	97,4
oroszok	821	32,8	906	34,0		98,8
fehéroroszok	112	4,5	120	4,5		32,2
ukránok	67	2,7	92	3,5		49,5
lengyelek	63	2,5	60	2,3		27,1
litvánok	38	1,5	35	1,3		63,9
mások	58	2,3	66	2,4		
össztlakosság	2 503		2 667			

9. Litvánia

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
litvánok	2 172	80,0	2 924	76,6	97,7	99,6
oroszok	303	8,9	344	9,4		95,6
lengyelek	247	7,3	258	7,0		84,8
fehéroroszok	58	1,7	63	1,7		40,4
ukránok	32	0,9	45	1,2		50,9
mások	40	1,2	41	1,1		
össztlakosság	3 392		3 675			

10. Moldova

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
moldvaiak	2 526	63,9	2 795	64,4	96,5	95,4
ukránok	561	14,2	600	13,8		61,6
oroszok	506	12,8	562	12,9		99,1
gagauzok	138	3,5	153	3,5		91,2
bolgárok	81	2,0	88	2,0		76,5
zsidók	80	2,0	66	1,5		25,9
mások	58	1,6	71	1,9		
összlakosság	3 950		4 335			

11. Oroszország

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
oroszok	113 522	82,6	119 866	81,5	100,0	100,0
tatárok	5 011	3,6	5,543	3,8		85,6
ukránok	3 658	2,7	4 363	3,0		42,8
csuvasok	1 690	1,2	1 774	1,2		77,5
baskírok	1 291	0,9	1 345	0,9		72,8
fehéroroszok	1 052	0,8	1 206	0,8		36,2
mordvinok	1 111	0,8	1 073	0,7		69,0
csecsenek	712	0,5	899	0,6		98,8
németek	791	0,6	842	0,6		41,8
udmurtok	686	0,5	715	0,5		70,8
marik (cseremiszek)	600	0,4	644	0,4		81,9
kazahok	518	0,4	636	0,4	91,1	87,9
zsidók	701	0,5	551	0,4		8,9
avarok	437	0,3	544	0,4		97,7
örmények	365	0,3	532	0,4		67,8
burjátok	350	0,3	417	0,3		86,6
oszetek	352	0,3	402	0,3		93,2
kabardok	319	0,2	386	0,3		97,6
jakutok	327	0,2	380	0,3		94,0
darginok	278	0,2	353	0,2		97,9
komik (zürjének)	320	0,2	336	0,2		71,0
azerbajdzsániak	226	0,2	336	0,2		84,2
kumükök	224	0,2	277	0,2		97,7

11. Oroszország (folytatás)

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
leszgek	211	0,2	257	0,2		93,9
ingusok	166	0,1	215	0,1		98,2
tuvinek (szojotok)	165	0,1	206	0,1		98,6
moldvaiak	102	0,1	173	0,1		66,8
kalmükök	140	0,1	166	0,1		93,1
cigányok	121	0,1	153	0,1		85,8
karacsajevék	126	0,1	150	0,1		97,7
komi-permjákok	146	0,1	147	0,1		71,1
grúzok	89	0,1	131	0,1		70,5
üzbégek	72	0,1	127	0,1		79,6
karélok	133	0,1	125	0,1		48,6
adigék	107	0,1	123	0,1		95,2
koreaiak	95	0,1	107	0,1		36,5
lakok	90	0,1	106	0,1		95,1
mások	1 106	0,9	1 416	1,0		
összlakosság	137 410		147 022			

12. Örményország

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
örmények	2 725	89,7	3 084	93,3	99,4	–
azerbajdzsániak	161	5,3	85	2,6	–	–
kurdok	51	1,7	56	1,7	–	–
oroszkok	70	2,3	52	1,6	–	98,4
mások	30	1,0	28	0,8	–	–
összlakosság	3 037		3 305			

13. Tadzsikisztán

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
tadzsikok	2 237	58,8	3 172	62,3	99,3	–
üzbégek	873	22,9	1 198	23,5	–	–
oroszkok	395	10,4	388	7,6	–	99,9
tatórok	80	2,1	79	1,4	–	76,7
kirgizek	48	1,3	64	1,2	–	–
mások	173	3,5	192	4,0	–	–
össztlakosság	3 806		5 093			

14. Törkmenisztán

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
türkmenek	1 892	68,4	2 537	72,0	99,2	–
oroszkok	349	12,6	334	9,5	–	99,9
üzbégek	234	8,5	317	9,0		
kazahok	80	2,9	88	2,5	97,9	
tatórok	40	1,5	39	1,1		
ukránok	37	1,3	36	1,0		52,8
mások	133	3,8	172	4,9		
össztlakosság	2 765		3 523			

15. Ukrajna

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
ukránok	36 489	73,6	37 419	72,7	89,1	87,7
oroszkok	10 472	21,1	11 356	22,1	98,7	98,4
zsidók	634	1,3	487	0,9	9,0	7,1
fehéroroszkok	406	0,8	440	0,9	35,1	35,5
moldvaiak	294	0,6	325	0,6	80,0	78,0
bolgárok	238	0,5	234	0,5	68,3	69,5
lengyelek	258	0,5	219	0,4	14,2	12,5
magyarok	164	0,3	163	0,3	96,7	95,6
románok	122	0,2	135	0,3	41,0	62,3
mások	532	1,1	693	1,3		
össztlakosság	49 609		51 471			

16. Üzbegisztán

					nemzetiségi nyelv mint anyanyelv	
	1979		1989		1979	1989
	fő(ezer)	%	fő(ezer)	%	%	%
üzbégek	10 569	68,7	14 142	71,4	98,8	–
oroszkok	1 666	10,8	1 653	8,3	–	99,9
tadzsikok	595	3,9	934	4,7		
kazahok	620	4,0	808	4,1	94,6	
tatárok	649	4,2	657	3,3		
karakalpakok	298	1,9	412	2,1		
koreaiak	163	1,1	183	0,9		
kirgizek	142	0,9	175	0,9	99,6	
ukránok	114	0,7	153	0,8		49,2
türkmének	92	0,6	122	0,6		
törökök /meszhétek)	47	0,3	106	0,5		
mások	434	2,8	465	2,4		
összlakosság	15 389		19 810			

2. sz. melléklet
Kisebbségek Kelet-Európában
(Becsült érték)

(A táblázatban megadott számok ezerrel szorzandók)

	össz- lakosság	nemzeti kisebbségek	cigányok	zsidók
Albánia (1989)	3 183	65	60	1
Azerbajdzsán (1989)	7 021	1 180	1	31
Bosznia-Hercegovina (1991)	4 365	31 ¹	35	2
Bulgária (1992)	8 487	1 000 ²	800	5
Csehország (1991)	10 299	502	200	4
Észtország (1989)	1 566	595	1	5
Fehéroroszország (1989)	10 152	2 125	20	112
Grúzia (1989)	5 401	1 590 ³	3	25
Horvátország (1991)	4 784	810	20	2
Kazahsztán (1989)	16 464	9 910 ⁴	15	15
Kirgizia	4 258	2 020	1	6
Lengyelország (1988)	37 879	900	50	15
Lettország (1989)	2 667	1 250	15	23
Litvánia (1989)	3 675	735	5	12
Macedónia (1991)	2 034	640	200	2
Magyarország (1990)	10 375	100	600	80
Moldva (1989)	4 335	1 460	20	66
Montenegro (1991)	615	200	8	–
Oroszország (1989)	147 022	26 455	300	551
Örményország (1989)	3 305	220	1	1
Románia (1992)	22 760	2 000	2 000	10
Szerbia (1991)	9 791	2 840	530	4
Szlovákia (1991)	5 269	676	600	2
Szlovénia (1991)	1 963	170	7	1
Tadzsikisztán (1989)	5 093	1 905	3	15
Türkmenisztán (1989)	3 523	985	1	2
Ukrajna (1989)	51 471	13 515	90	487
Üzbegisztán (1989)	19 810	5 555	30	98
összesen	407 567	79 434	5 616	1 577

1/ muzulmánok, szerbek és horvátok nélkül

2/ a 200 000 pomákkal együtt

3/ a kb. 250 000 adzsar nélkül

4/ a 6 228 000 oroszsal együtt.

Jegyzetek

1. A hagyományos reformokkal kísérletező államok, így Jugoszlávia (ahol a reform zsákutcának bizonyult), Magyarország és Lengyelország már régóta autoritárius diktatúrák voltak, miközben a Szovjetunió Gorbacsov alatt – regionális különbségekkel – a totalitárius és az autoritárius diktatúra között zajló rendszerváltás kellős közepén tartott. Kelet-Európa többi államára (NDK, Csehszlovákia, Románia, Bulgária, Albánia) még a totalitárius diktatúra volt jellemző.

2. A nemzet fogalmához vö. Ziegler, H. O.: *Die moderne Nation*, Tübingen, 1931.; Hertz, F.: *Nationality in History and Politics*, New York, 1944.; Kohn, H.: *The Idea of Nationalism*, New York, 1944.; Lemberg, E.: *Nationalismus*, 1–2. köt., Reinbek, 1964.; Seton-Watson, H.: *Nations and States*, London, 1977. Rövid áttekintést nyújt Leibholz, G.: „Nation”, in: *Evangelisches Staatslexikon*, 2. kiad., Stuttgart, 1975. 1589. skk.; Estel, B.: *Grundaspekte der Nation, Soziale Welt*, 1991. 288. skk.

3. Vö. Thürer, D.: *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker*, Bern, 1976. 89. skk.; Pomerance, M.: *Self-Determination in Law and Practice*, Den Haag, 1982. 9. skk.; Rumpf, H.: Das Subjekt des Selbstbestimmungsrechts, in: Blumenwitz, D.–Meissner, B. (szerk.): *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, Köln, 1984. 47. skk.; Nowak, M.: *CCPR-Kommentar*, Kehl am Rhein, 1989. 1. cikkely, 27. skk.; Doehring, K. in: Simma, B. (szerk.): *Charta der Vereinten Nationen, Kommentar*, München, 1991. 22. skk. (1. cikkely után, 27. skk.).

4. Ehhez nyújt áttekintést többek között az ENSZ Emberi Jogi bizottsága albizottságának megbízásából készült két beszámoló: Gros Espiell, H.: *The Right to Self-Determination. Implementation of United Nations Resolutions*, New York, 1981. (UN Doc. E/CN.4/Sub.2/404/Rev.1, UN Sales No. E.79.XIV.5); Cristescu, A.: *The Right to Self-Determination, Historical and Current Development to the Basis of United Nations Instruments*, New York, 1981. (UN Doc. E/CN.4/Sub.2/404/Rev.1, UN Sales No. E.80. XIV. 3.).

5. Lásd a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya I. cikkelyét, valamint a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 2. cikkelyét.

6. Vö. az ENSZ Közgyűlésének 1970. október 24-én elfogadott 2625 (XXV). sz. „Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations” című határozatát, amely általában „Friendly-Relations-Declaration”-ként ismert.

7. Lásd mindenekelőtt az Állandó Nemzetközi Bíróság 1930. július 31-én kelt állásfoglalását a bolgár–görög közösségekről (PCIJ 1930. B. sor. 17. sz., 33.), valamint az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága albizottságának megbízásából készült két beszámolót: Capotorti, F.: *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, New York, 1979. (UN Doc. E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1, UN Sales Nr. E.78.XIV.1/ 96 /568. paragrafus); Deschênes, J.: *Proposal concerning a Definition of the Term „Minority”*, New York, 1985. (UN Doc. E/CN.4/Sub.2/ 1985/31/, 5. /181. paragrafus).

8. Vö. Pircher, E. H.: *Der vertragliche Schutz ethnischer, sprachlicher und religiöser Minderheiten im Völkerrecht*, Bern, 1979. 24. skk.; Sohn, L. B.: The Rights of Minorities, in: Henkin, L. (szerk.): *The International Bill of Rights*, New York, 1981. 270. skk. (276. skk.); Tomuschat, Ch.: Protection of Minorities under Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights, in: *Völkerrecht als Rechtsordnung – Internationale Gerichtsbarkeit – Menschenrechte, Festschrift für Mosler*, Berlin, 1983. 949. skk. (954. skk.); Ermacorá, F.: *The Protection of Minorities before the United Nations*, Recueil des Cours, 1983. 251. skk. (287. skk.); Oxenknecht, R.: *Der Schutz ethnischer, religiöser und sprachlicher Minderheiten in Art. 27 des Internationalen Paktes über bürgerliche und politische Rechte vom 16. Dezember 1966*, Frankfurt a. M., 1988. 89. skk.; Nowak: *i. m.* (3. sz. jegyzet) 27. cikkely, 11. skk.; Thornberry, P.: International Law, in: Dinstein, Y. (szerk.): *The Protection of Minorities and Human Rights*, Dordrecht, 1992. 1. skk. (8. skk.).

9. Nehézségek merülnek fel azon felfogás kapcsán, amely szerint az önrendelkezés joga automatikusan a nemzeti kisebbségeket is megilleti. E felfogásra számos példa van, bár általában – joggal – elutasításba ütközik. A kérdéssel kapcsolatos véleményekről lásd Brunner, G.: Internationale Menschen- und Gruppenrechte, in: Blumenwitz, D.–Mangoldt, H. v. (szerk.): *Menschenrechtsverpflichtungen und ihre Verwirklichung im Alltag*, Köln, 1990. 33. skk. (46.). Más kérdés, hogy egy-egy nemzeti kisebbség adott esetben megfelelhet a nép kategóriájával szemben támasztott követelményeknek; ilyenkor az önrendelkezés joga természetesen megilleti.

10. Vö. Modene, T.: The International Protection of National Minorities in Europe, Abo, 1969. 108.; Pircher: *i. m.* (8. sz. jegyzet) 25.; Capotorti: *i. m.* (7. sz. jegyzet), 12. (57. paragrafus), 96. (568. paragrafus); Sohn: *i. m.* (8. sz. jegyzet) 279.; Ermacorá: *i. m.* (8. sz. jegyzet), 305.; Deschênes: *i. m.* (7. sz. jegyzet) 9., 30.; Oxenknecht: *i. m.* (8. sz. jegyzet) 107. sk., 127.; Thornberry: *i. m.* (8. sz. jegyzet) 170. skk.; Hofmann, R.: Minderheitenschutz in Europa, *ZaöRV*, 1992. 1. skk. (3.).

11. Schwelb, E.: Some Aspects of the International Covenant of Human Rights of December 1966, in: Eide, A.–Schou, A. (szerk.): *International Protection of Human Rights*, Stockholm, 1968. 103. skk. (122.); Münch, F.: Der Minderheitenartikel im Menschenrechtstext der Vereinten Nationen, in: Veiter, Th. (szerk.): *System eines internationalen Volksgruppenrechts*, Wien, 1972. 2. köt., 64. skk. (72); Tabory, M.: Language Rights as Human Rights, *Israel Yearbook on Human Rights*, 1980. 167 skk. (182.); Tomuschat: *i. m.* (8 sz. jegyzet) 960. sk.; Nowak: *i. m.* (3. sz. jegyzet) 27. cikkely, 16. sk.; Shaw: *i. m.* (8. sz. jegyzet) 26. sk.

12. Tomuschat: *i. m.* (8. sz. jegyzet) 955., 961.; Nowak: *i. m.* (3. sz. jegyzet) 27. cikkely, 18. skk.

13. A fogalomhasználat zavarát a nyugat-európai országokban az is tetézi, hogy a nemzetet az állammal kapcsoló nemzetértelmezés történelmi kontextusában a „nemzetiség” kifejezés „állampolgárságot” (is) jelent; pl. az angolban (nationality), a franciában (nationalité), a spanyolban (nacionalidad) és az olaszban (nazionalità).

14. Vö. többek közt Perenthaler, P.: Volksgruppe und Minderheit als Rechtsbegriffe, in: Wittmann, F.–Bethlen, S. Graf (szerk.): *Volksgruppenrecht*, München, 1980. 9. skk.; Kimminich, O.: *Das Recht auf Heimat*, 3. kiad., Bonn, 1989. 83. skk.; Oxenkecht: *i. m.* (8. sz. jegyzet) 120. skk.

15. Vö. Weiter, Th. (szerk.): *System eines internationalen Volksgruppenrechts*, 3. köt., Wien, 1972.

16. Bluntschli, J. C.: *Allgemeine Staatslehre*, 6. kiad., Stuttgart, 1885. 107.

17. A kérdéshez alapvtő: Wheare, K. C.: *Federal Government*, 3. kiad., London, 1953.; Sawer, G.: *Modern Federalism*, London, 1969.; Duchacek, I. D.: *Comparative Federalism*, New York, 1970.; Deuerlein, E.: *Föderalismus*, München, 1972.; Dinstein, Y. (szerk.): *Models of Autonomy*, New York, 1981.; Frenkel, M.: *Föderalismus und Bundesstaat*, 2. köt., Bern, 1984–86.; Ossenbühl, F. (szerk.): *Föderalismus und Regionalismus in Europa*, Baden-Baden, 1990.

18. Pl. Olaszország, Spanyolország és Franciaország esetében.

19. Pl. Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyság (Skócia, Wales, Észak-Írország,) Dánia (Färöer-szigetek, Grönland) Portugália (Azori-szigetek, Madeira) esetében.

20. Pl. Franciaország esetében.

21. A 20 olaszországi régióból Szicília, Szardínia, az Aosta völgye, Trentino–Alto Adige (Dél-Tirol) és Friuli–Venezia–Giulia bírnak külön státútummal. A 17 spanyol autonóm közösség mindegyikének külön jogállása van, amelyet minden esetben egy, az autonómiáról szóló statútum szabályoz.

22. Suetens, L. P.: Landesbericht Belgien, in: Ossenbühl: *i. m.* (17. sz. jegyzet) 263. skk. (303. sk.)

23. Lásd ehhez Liebich, A.: Minorities in Eastern Europe: Obstacles to a Reliable Count, *RFE/RL Research Report*, 1992. 20. 32. skk.

24. Az eges népszámlálások alkalmával

	német nemzetiségűnek	német anyanyelvűnek
	vallották magukat	
1949	2 617	22 455
1960	8 640	50 765
1970	?	35 954
1980	11 310	31 231
1990	30 824	37 511

Az adatok felőhelye: Seewann, G.: Die nationalen Minderheiten in Ungarn, Südosteuropa, 1992. 293. skk. (322.). A számadatokon megfigyelhető erőteljes ingadozás és eltérések a folyamatos asszimilációra és a kormány mind liberálisabb kisebbségi politikájára utlnak.

25. A kérdéshez alapvető: Simon, G.: *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft*, Baden-Baden, 1986.; Kappeler, A.: *Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München, 1992.

26. Észtország (1988. november 16.), Litvánia (1989. május 18.), Lettország (1989. július 28.), Azerbajdzsán (1989. szeptember 23.), Grúzia (1989. november 18.), Oroszország (1990. június 12.), Üzbegisztán (1990. július 16.), Moldova (1990. június 23.), Ukrajna (1990. július 16.), Fehéroroszország (1990. július 27.), Türkmenisztán (1990. augusztus 22.), Örményország (1990. augusztus 23.), Tadzsiszisztán (1990. augusztus 24.), Kazahsztán (1990. október 25.), Kirgizia (1990. december 15.).

27. A puccs előtt: Litvánia (1990. március 11.; népszavazás: 1991. február 9.), Észtország (1990. március 30.; népszavazás: 1991. március 3.), Grúzia (1991. április 9.; népszavazás: 1991. március 31.).

28. Függetlenségi nyilatkozatok a puccs után: Ukrajna (1991. augusztus 24.; népszavazás: 1991. december 1.), Moldova (1991. augusztus 27.; népszavazásra nem került sor), Azerbajdzsán (1991. augusztus 30.; népszavazás: 1991. december 29.), Kirgizia (1991. augusztus 31.; népszavazásra nem került sor), Üzbegisztán (1991. augusztus 31.; népszavazás: 1991. december 29.), Tadzsiszisztán (1991. szeptember 9.; népszavazásra nem került sor), Örményország (1991. szeptember 23.; népszavazás: 1991. szeptember 21.) Türkmenisztán (1991. október 27.; népszavazás: 1991. október 26.), Kazahsztán (1991. december 16.; népszavazásra nem került sor). Oroszország nem adott ki függetlenségi nyilatkozatot.

29. Lásd ehhez Ramet, P.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963–1983*, Bloomington/Ind., 1984.; Beckman-Petey, M.: *Der jugoslawische Föderalismus*, München, 1990.

30. Bizonyosságul vö. Brey, Th.: Jugoslawien in der Zerreißprobe, *Osteuropa*, 1989. 568. skk.; uő.: Jugoslawien: Der Vielvölkerstaat zerfällt, *Osteuropa*, 1991. 417. skk., 709. skk.; Libal, W.: *Das Ende Jugoslawiens*, Wien, 1991.; Krizan, M.: Nationalismen in Jugoslawien, *Osteuropa*, 1992. 121. skk.

31. Szlovénia: a szuverenitás kinyilvánítása 1990. július 2-án, népszavazás a függetlenségről 1990. december 23-án, függetlenségi nyilatkozat 1991. június 25-én. Horvátország: alkotmánytörvény, amely kinyilvánítja a szuverenitást, 1991. február 21-én, népszavazás a függetlenségről 1991. május 19-én, függetlenségi nyilatkozat 1991. június 25-én.

32. Macedónia: a szuverenitás kinyilvánítása 1991. január 25-én, népszavazás a függetlenségről 1991. szeptember 8-án, függetlenségi nyilatkozat 1991. szeptember 13-án. Bosznia-Hercegovina: a szuverenitás kinyilvánítása 1991. október 15-én, népszavazás a függetlenségről 1992. február 29–március 1-jén, függetlenségi nyilatkozat 1992. március 3-án.

33. Deis, M. J.: A study of Nationalism in Czechoslovakia, *RFE/RL Research Report*, 1992. 5. 8. skk.

34. Mégis megemlítendő, hogy a lengyel választójog már 1991-ben megillette a nemzeti kisebbségeket kisebb előjoggal (a Lengyel Köztársaság szemjének megváltoztatását szabályozó, 1991. június 28-án elfogadott törvény, 70. cikkely, 2. paragrafus; 76. cikkely, 3. paragrafus. *Dziennik Ustaw* (1991. 59. 252.), amelyekkel az 1991. október 27-i parlamenti választásokon a „német kisebbség” élni is tudott. Változatlan viszont az albániai kisebbségekkel szembeni diszkrimináció, tilos ugyanis „etnikai alapon” pártot alapítaniuk (az 1991. július 25-én elfogadott 7502. sz. törvény a politikai pártokról, *Gazeta zyrtare*, 1991. 5.). A görög kisebbség pártja, miután „Omonia”-ról „Emberi Jogok Pártja”-ra változtatta nevét, mégis részt vehetett az 1992. március 22–29-i választásokon, éppúgy, mint már korábban, 1991. március 31–április 14-én is, mégpedig sikeresen.

35. Vö. Mihok, B.: Die rumänische Nationalitätenpolitik seit 1945: *Südosteuropa*, 1990. 204. skk.; Gabanyi, A. U.: Bleiben, gehen, wiederkehren? Zur Lage der deutschen Minderheit in Rumänien, *Südosteuropa*, 1992. 275. skk.; Shafir, N.–Ionescu, D.: Romania: The Minorities in 1991: Mutual Distrust, Social Problems and Disillusion, *Report on Eastern Europe*, 1991. 50. 24. skk.; Oltay, E.: Minority Rights Still an Issue in Hungarian–Romanian Relations, *RFE/RL Research Report*, 1992. 12. 16. skk.; Shafir, M.: Transylvanian Shadows, Transylvanian Lights, *RFE/RL Research Report*, 1992. 26. 28. skk.; Roundtable: Transylvania's Past and Future, *RFE/RL Research Report*, 1993. 24. 26. skk.

36. Vö. Kendi, E.: *Minderheitenschutz in Rumänien* München 1992. A disszertáció ezen kívül átfogó képet ad a kisebbségi törvényalkotás fejlődéséről.

37. Vö. Brunner, G.: Minderheiten in der Sowjetunion, *German Yearbook of International Law*, 1991. 354. skk. (387. skk.).

38. E kisebbségek növekedésével szemben áll a zsidó (1923: 7,2%, 1989: 0,34%) és a német (1923: 4,1%, 1989: 0,06%) kisebbségek csaknem teljes eltűnése.

39. Vö. A Litván SZSZK-ban 1989. november 3-án elfogadott, az állampolgárságról szóló törvény 1. cikkelyének 2–3. szakaszát (*Szovetszkaja Litva*, 1989. november 10.), a Litván Köztársaság 1991. december 5-én elfogadott, az állampolgárságról szóló törvénye 1. cikkelyének 3. szakaszával (*Echo Litvi*, 1991. december 28.).

40. Az észt állampolgárságról szóló 1938. április 11-i törvény 6. cikkelye (szövege in: Meder, W.: *Das Staatsangehörigkeitsrecht der UdSSR und der baltischen Staaten*, Frankfurt a. M., 1950. 89. skk.); A Legfelsőbb Tanács 1992. február 16-i határozata az „állampolgárságról szóló” törvény életbelépéséről (*Esztónia*, 1992. február 29.).

41. A lett parlament 1991. október 15-én hozott határozata „a Lett Köztársaság állampolgárai jogainak visszaállításáról és a honosítás szabályairól” csak ideiglenes döntés, mely szerint újra érvényt kell szerezni az állampolgárságról szóló 1919-es törvénynek, s amely az észt megoldástól abban különbözik, hogy határnap nélkül 16 évi ottlakást szab feltételül.

42. Törvény Lettország nemzeti és etnikai csoportjainak szabad fejlődéséről és a kulturális autonómiához való jogukról, 1991. március 19. (*Vedomosti Verhovnogo Soveta i Pravitel'stva Latvijas Republiki*, 1991. 21–22. 167.).

43. A Szlovák Nemzeti Tanács által 1990. október 25-én elfogadott törvény a hivatali nyelvhasználatról a Szlovák Köztársaságban (*Sbírka zákonů*, 1990. 428.). Vö. Obrman, J.: Language Law Stirs Controversy in Slovakia, *Report on Eastern Europe*, 1990. 46. 13. skk.

44. Az alkotmánybíróság 1992. április 21-i 4/1992. sz. határozata (*Džržen Vestnik*, 1992. 35.). A 12 alkotmánybíró közül hatan ítélték a „Mozgalmat” alkotmányellenesnek, öten alkotmányosnak. A pártot betiltani nem tudták, ehhez ugyanis 7 szavazatra lett volna szükség.
45. 1991. december 4-i alkotmánytörvény az emberi jogokról és szabadságokról, valamint az etnikai és nemzeti közösségek vagy kisebbségek jogairól a Horvát Köztársaságban, módosítások után egységes szerkezetbe foglalva megjelent 1992. június 3-án (*Narodne novine*, 1992. 34. 896.).
46. A Horvát Köztársaság szaborjának megválasztását szabályozó, 1992. április 9-én elfogadott törvény 10. cikke (*Narodne novine*, 1992. 22. 489.). Így kaptak a szerbek a horvát parlament alsóházának 1992. augusztus 2-i megválasztása alkalmával 13 pótmandátumot. A többi kisebbség 5 képviselőt küldhetett a 128 tagú alsóházba.
47. Elsősorban a magyar (0,6%), a cseh-szlovák (0,5%), az olasz (0,4%), a ruszin-ukrán (0,2%) és a német-osztrák (0,1%) népcsoportokról van szó, amelyek egy-egy képviselőt küldhetnek a képviselőházba.
48. Vö. Troebst, S.: Die makedonische Antwort auf die „Makedonische Frage”, In: Brunner, G.–Lemberg, H. (szerk.): *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*, Baden-Baden (megjelenés előtt), további utalásokkal.
49. Államon általában a mindenkori államalkotó nép „államát” értették. A „nemzetállam” kifejezés csak az 1974-es horvát alkotmányban fordul elő.
50. Az 1991-es népszámlálás alkalmával 55 575-en (2,7%) vallották magukat „romának”. Az objektív-etnikai szempontok alapján a cigányok létszáma mintegy 200 000-re (kb. 10%) tehető.
51. Transznisztríában a lakosság 40,1%-a „moldvai”, 28,3%-a ukrán és 25,4%-a orosz. A szűkebb értelemben vett Moldova-Besszarábia lakosságának 68,4%-a „moldvai”, 11,5%-a ukrán, 11%-a orosz és 4%-a gagauz.
52. A konfliktus drámai fejleményeihez vö. az *RFE/RL Research Report* aktuális elemzéseit, így Socor, V.: *Creeping Putsch in Eastern Moldova* (1992. 3. 8. skk.); Nahaylo, B.: *Ukraine and Moldova: The View from Kiev* (1992. 18. 39. skk.); Ionescu, D.: *Romanian Concern over the Conflict in Moldova* (1992. 18. 46. skk.); Nahaylo, B.: *Moldovan Conflict Greates New Dilemmas for Ukraine* (1992. 20. 1. skk.); Socor, V.: *Moldova's „Dniestr” Ulcer* (1993. 1. 12. skk.).
53. A legjobb, legaktuálisabb elemzések e kérdés kapcsán is az *RFE/RL Research Report*ban találhatóak, pl. Socor, V.: *Why Moldova Does Not Seek Reunification with Romania* (1992. 5. 27. skk.); uő. *Moldovan–Romanian Relations Are Slow to Develop* (1992. 26. 38. skk.) U.ő.: *Another Major Setback for Pro-Romanian Forces* (1993. 9. 15.)
54. Nyilatkozat az Oroszországi Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság állami szuverenitásáról, 1990. június 12. 3. szakasz. (*VSZNDiVSZ, RSZFSZR*, 1990. 2. 22. cikkely).
55. A 2. cikkely 1. bekezdésének az 1990. december 15-i alkotmánymódosító törvény által elrendelt kiegészítése (*VSZNDiVSZ RSZFSZR*, 1990. 2. 29. 395. cikkely) és a 68. cikkely 2. bekezdésének az 1992. április 21-i alkotmánymódosító törvény által elrendelt kiegészítése (*VSZNDiVSZ RF*, 1992. 20. 1084. cikkely).
56. E bonyolult kérdéshez vö. Kappeler, A. (szerk.): *Die Rußen. Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart*, Köln, 1990.
57. Valójában az azóta kettévált Csecsen-Ingus Köztársaság nem írta alá a föderációról szóló szerződést. Míg Csecsenia ragaszkodik a függetlenséghez, az ingusok kiváltak, és az orosz törvényhozó testületek hozzájárulásával az Oroszországi Föderáción belül önálló köztársaságot alapítottak.
58. Törvény az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségről, 1992. június 5. (*Pravda Ukrainü*, 1992. július 16.).
59. Vö. Maldisis, A.: *Die Wiedererstehung der belorussischen Nation aus ihrem historischen und kulturellen Erbe, Osteuropa*, 1992. 310. skk.
60. Törvény a Déloszét Autonóm Terület megszüntetéséről, 1990. december 11. (*Zarja Vosztoka*, 1990. december 12.).
61. E konfliktusokhoz vö. Fuller, E.: *The Transcaucasus: Real Independence Remains Elusive*, *RFE/RL Research Report*, 1992. 1. 46. skk. (4. sk.); uő.: *Georgia, Abkhazia and Checheno-Ingushetia*, *RFE/RL Research Report*, 1992. 6. 3. skk.
62. Ezekhez a fejleményekhez vö. Fuller, E.: *Azerbaijan After the Presidential Elections*, *RFE/RL Research Report*, 1992. 26.
63. Az azerbajdzsáni identitáshoz vö. Świętochowski, T.: *Der Islam und die Entwicklung nationaler Identität in Azerbaidzschan*, in: Kappeler, A.–Simon, G.–Brunner, G. (szerk.): *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien*, Köln, 1989. 49. skk.; Dragadze, T.: *Azerbaijanis*, in: Smith, G. (szerk.): *The Nationalities Question in the Soviet Union*, London, 1990. 163. skk.
64. Vö. Fuller, E.: *Kurdish Demands for Autonomy Complicate Karabkh Equation*, *RFE/RL Research Report*, 1992. 23. 12. skk.
65. Vö. elsősorban Benningsen, A.–Lemercier-Quellejay, Ch.: *Les musulmans oubliés*, Paris, 1981. 276. skk. Lásd még Carrère d’Encausse, H.: *Risse im roten Imperium. Das Nationalitätenproblem in der Sowjetunion*, Wien,

1979. 242. skk.; Simon, G.: Das nationale Bewußtsein der Nichtrussen in der Sowjetunion, *BIOS-Bericht*, 1986. 47.; Ro'i, Y.: The Islamic Influence on Nationalism in Soviet Central Asia, *Problems of Communism*, 1990. 4. 49. skk.

66. Halbach, U.: Islam, Nation und politische Öffentlichkeit in den zentralasiatischen (Unions-) Republiken, *BIOS-Bericht*, 1991. 57. 40. skk.

67. Nyilatkozat a Tadzsik SZSZK állami szuverenitásáról, 1990. augusztus 24., 1. szakasz (*Kommunist Tadzsisztana*, 1990. augusztus 29.).

68. Nyilatkozat a Kazah SZSZK állami szuverenitásáról, 1990. október 25., 2. szakasz, 3. bekezdés (*Kazahsztanszkaja Pravda*, 1990. október 28.).

69. Alkotmánytörvény a Kazah Köztársaság állami függetlenségéről, 1991. december 16., 6. cikkely, 1. bekezdés. (*Kazahsztanszkaja Pravda*, 1991. december 18.).

70. A kazah alkotmány 70. cikkelye 3. bekezdésének az 1989. szeptember 22-i alkotmánymódosító törvény által elrendelt kiegészítése. (*Kazahsztanszkaja Pravda*, 1989. szeptember 27.); Törvény a Kazah SZSZK-ban használt nyelvekről, 1989. szeptember 22., 2. cikkely, 1. bekezdés. (*Kazahsztanszkaja Pravda*, 1989. szeptember 28.).

71. Az 1993. január 28-i kazah alkotmány alapelvei 8. pontjának (1) és (2) bekezdése (Konsztitucija Reszpubliki Kazahsztan, Almatü, 1993.).

72. Vö. Critchlow, J.: Kazakhstan and Nazarbaev: Political Prospects, *RFE/RL Research Report*, 1992. 3. 31. skk.; uő.: Kazakhstan: The Outlook for Ethnic Relations, *RFE/RL Research Report*, 1992. 5. 34. skk.

73. Lásd erről részletesen Brunner, G.: Die Stellung der Muslime in den föderativen Systemen der Sowjetunion und Jugoslawiens, in: Kappeler—Simon—Brunner: *i. m.* (63. sz. jegyzet) 155. skk. (161. sk.).

74. Andrejevich, M.: Bosnia and Herzegovina Move toward Independence, *Report on Eastern Europe*, 1991. 43. 22. skk.

75. Andrejevich, M.: Bosnia and Herzegovina: In Search of Peace, *RFE/RL Research Report* 1992. 23. 1. skk.

76. A magyarok a 39 781 községtanácsi mandátumból 2 666-ot szereztek (ebből 19-et a németekkel, 11-et a Frontal közös listán), az 1701 körzeti tanácsi mandátumból 121-et (ebből 16-ot a németekkel közös listán), a 2943 polgármesteri hivatalból pedig 133-at (egy-egy esetben a németekkel, ill. a Frontal együtt állított közös jelölt által.) Részletes választási eredmények in: *Monitorul Oficial* I. 1992. 191. A helyhatósági választások előtti és utáni akadályoztatásokhoz vö. Shafir: *i. m.* (35. sz. jegyzet) 29. skk.

77. Vö. Reisch, A. A.: Hungarian Ethnic Parties Prepare for Czechoslovak Elections, *RFE/RL Research Report*, 1992. 18. 26. skk.; uő.: Hungarian Coalition Succeeds in Czechoslovak Election, *RFE/RL Research Report*, 1992. 26. 20. skk.

78. A három párt szövetsége voltaképpen csak a szövetségi szintű választások előtt jött létre. A kései megegyezés miatt a Szlovák Nemzeti Tanács képviselőinek megválasztása alkalmával csak az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom tudott formális választási szövetségre lépni, de a közös listán a magyar Néppárt is állíthatott jelölteket.

79. A részletekhez vö. Reisch, A. A.: Transcarpathia's Hungarian Minority and the Autonomy Issue, *RFE/RL Research Report*, 1992. 6. 17. skk.; Transcarpathia and Its Neighbors, *RFE/RL Research Report*, 1992. 7. 43. skk.

80. Magyar–ukrán közös nyilatkozat a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása terén végzendő együttműködés elveiről, 1991. május 31.

81. Vö. a 35. sz. jegyzetben megadott irodalmat.

82. Az alkotmánymódosítás óta a magyar alkotmány 6. paragrafusának 3. bekezdése így hangzik: „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.”

83. Vö. Oltay: *i. m.* (35. sz. jegyzet).

84. Szakértők a német népcsoport létszámát lényegesen kisebbre becsülik, így pl. Gabanyi: *i. m.* (35. sz. jegyzet) 60 000-re. 493. A legújabb népszámlálás hivatalos eredményeit, amelyek szerint 1992 januárjában 119 000 német élt Romániában, általános meglepődés fogadta. A szám túl magasnak tűnik, nem támasztják alá a választások eredményei sem.

85. A németek a 39 781 községtanácsi mandátumból 140-et szereztek (19-et a magyarokkal közös listán), az 1701 körzeti tanácsi mandátumból 19-et (16-ot a magyarokkal közös listán), és a 2943 polgármesteri hivatalból hetet tölthettek be (egy esetben a magyarokkal közös jelölt által). Részletes választási eredmények in: *Monitorul Oficial* I. 1992. 191.

86. A következő megoszlásban. Kazahsztán (958 000), Oroszország (842 000), Kirgizia (101 000), Üzbegisztán (40 000), Ukrajna (38 000) és Tadzsisztán (33 000).

87. A német anyanyelvű németek számaránya 1959-ben 75,0%, 1970-ben 66,8%, 1979-ben 57,0% és 1989-ben 48,7% volt.

88. A jelenlegi helyzethez vö. Eisfeld, A.: Deutsche Autonomiebewegung in der Sowjetunion, in: Meisser, B.–Neubauer, H.–Eisfeld, A. (szerk.): *Die Rußlanddeutschen. Gestern und heute*. Köln, 1992. 45. skk.; Meissner, B.: Die Deutschen in der sowjetischen Nationalitätenpolitik und ihre Stellung in den deutsch-sowjetischen Beziehungen, *uo.*, 11. skk. Folyamatosan tudósít az Institut für Deutschland- und Osteuropaforschung, Göttinger Arbeitskreis által kiadott *Deutsche in der ehemaligen Sowjetunion*.

89. Az említett 1991-es parlamenti választások alkálával a német kisebbségre leadott 132 059 szavazatból 74 251 esett az opolei vajdaságra. A sorban Gliwice (27 307), Katowice (16 627) és Czeszochowa (11 017) következtek. 1993-ban 110 454 szavazatból 60 770 esett az opolei vajdaságra; erre következett Katowice (23 396), Gliwice (13776) és Czeszochowa (10 068). Részletes választási eredmények in: *Dziennik Ustaw*, 1991. 41. 288; 1993. 50 470.

90. Vö. II. D-t a 24. jegyzettel.

91. A kérdéshez alapvető W. Aschauer disszertációja: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarndeutschen*, Stuttgart, 1992. Vö. még Seewann: *i. m.* (24. sz. jegyzet) 303. skk.

92. az 1990. november 9-én megkötött német-szovjet jószomszédi, partneri és együttműködési szerződés 15. cikkelyének 5. bekezdése; az 1991. június 17-én megkötött német-lengyel jószomszédi, barátsági és együttműködési szerződés 2. cikkelyének 4. bekezdése, valamint 20. és 21. cikkelye; az 1992. február 6-án megkötött német-magyar szerződés a baráti együttműködésről és partneri viszonyról Európában, 1. cikkely, 2. bekezdés, 2. cikkely, 7. bekezdés, 19. cikkely; az 1992. február 27-én kötött német-csehszlovák jószomszédi, barátsági és együttműködési szerződés 20., 21. cikkelye; az 1992. április 21-én megkötött német-román szerződés a baráti együttműködésről és partneri viszonyról Európában 1. cikkely, 2. bekezdés, 15., 16., 17. cikkely. Az EBEE-standard a Magyarországgal, Csehszlovákiával és Romániával kötött szerződés ebben lett kikötve.

93. Vö. III. A. 3. g.

94. Heitmann, K.: Das Moldauische – eine eigenständige ostromanische Sprache? *Südosteuropa Mitteilungen*, 1987. 56. skk.

95. Törvény a latin betűs írás újbóli bevezetéséről a moldvai nyelvben, 1989. augusztus 31., *Szovjetszkaja Moldavija*, 1989. szeptember 3.

96. Vö. III. A. 3. e. Az újabb fejleményekhez Brey, Th.: Jugoslawien: Der Vielvölkerstaat zerfällt, *Osteuropa*, 1991. 417. skk., 709. skk. (425. skk.); Andrejevich, M.: Kosovo: A Precarious Balance between Stability and Civil War, *Report on Eastern Europe*, 1991. 42. 23. skk.; Moore, P.: Yugoslavia. The Minorities' Plight amid Civil War, *Report on Eastern Europe*, 1991. 42. 23. skk.; Moore, P.: Yugoslavia, The Minorities' Plight amid Civil War, *Report on Eastern Europe*, 1991. 50. 29. skk. (30. skk.); uő.: The „Albanian Question” in the Former Yugoslavia, *RFE/RL Research Report*, 1992. 14. 7. skk.

97. Vö. III. A. 3. c., továbbá Engelbrekt, K.: The Movement for Rights and Freedoms, *Report on Eastern Europe*, 1991. 22. 51. skk.; Höpken, W.: Türken und Pomaken in Bulgarien, *Südosteuropa Mitteilungen*, 1992. 141. skk.

98. Perry, D. M.: Macedonia: A Balkan Problem and a European Dilemma, *RFE/RL Research Report*, 1992. 25. 35. skk. (41.).

99. Vö. Burant, S. R.: Polish–Lithuanian Relations: Past, Present and Future, *Problems of Communism*, 1991. 3. 67. skk. (79. skk.); Weyenthal, J. B. de: The Polish–Lithuanian Dispute, *Report on Eastern Europe*, 1991. 41. 20. skk.; Krickus, R. J.: Lithuania's Polish Question, *Report on the USSR*, 1991. 48. 20. skk.

100. A Horvátországban élő 582 000 szerbnek a régiók közti megoszlásához vö.: Shoup, P.: The Future of Croatia's Border Regions, *Report on Eastern Europe*, 1991. 48. 26. skk.; Krager, A.: Die serbischen Siedlungsräume in Kroatien, *Osteuropa*, 1992. 141. skk. A boszniai etnikai településszerkezethez az aktuális politikai események tükrében vö. Andrejevich, M.: Bosnia and Herzegovina: A Precarious Peace, *RFE/RL Research Report*, 1992. 9. 6. skk.

101. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a nyelvi asszimiláció és az eloroszosodás a következőképpen alakult. Az egykori Szovjetunió területén (Ukrajnán kívül) élő ukrán kisebbségek 44,2%-a vallotta anyanyelvének az ukránt, 55,1%-a az orosz; az Oroszországban élő ukránok esetében ugyanezek az arányszámok 42,8%, ill. 57% voltak. Az Oroszországban élő fehéroroszkok közül 36,2% vallotta a fehéroroszt és 63,5% az orosz anyanyelvének. Az Ukrajnában élő fehéroroszkok 35,5%-a a fehéroroszt, 55,2%-a az orosz és 9,3%-a az ukránt nevezte meg anyanyelvének.

102. Átfogó képet ad Akiner, S.: *Islamic Peoples of the Soviet Union*. átdolg. kiad., London, 1986.

103. Vö. Titma, M. —Tuma, N. B.: Migration in the Former Soviet Union, *BIOst-Bericht*, 1992. 22. 41.

104. A nagyobb létszámú kisebbségek közül a tatárok, a baskirok, a kalmükök és a karacsajevék tartoznak az iszlám-török népekhez; a csecsenek, avarok, kabardok, darginok, leszgek, ingusok, adigék és lakok iszlám kaukázusi népek. A csuasok és jakutok török népek, de többnyire keresztények.

105. Vö. Révész, L.: Zigeunerprobleme in Ostmitteleuropa, in: *Sowjetsystem und Ostrecht*, Festschrift für B. Meissner, Berlin, 1985. 279. skk.; Barany, Z. D.: Democratic Changes Bring Mixed Blessings for Gypsies, *RFE/RL Research Report*, 1992. 20. 40. skk.; Sewering-Wollanek, M.: Die Roma in Ostmittel- und Südosteuropa, in: Brunner, G.–Lemberg, H. (szerk.) *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa* Baden-Baden, 1993.

106. A cigányok a bizánci eredetű s a szláv népek közvetítésével elterjedt „cigány” elnevezéssel szemben a „romá”-t részesítik előnyben, ami „ember”-t jelent.
107. Hivatalos választási eredmények in: *Buletinul Oficial* I. 1990. 81–82.
108. Hivatalos választási eredmények in: *Buletinul Oficial* I. 1992. 191.
109. A bőséges irodalomból vö. Mendelsohn E.: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Bloomington/Ind., 1983.; Gitelman, Z.: *A Century of Ambivalence. The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present*, New York, 1988. Vö. még: Golczewski, F.: Die Juden in Osteuropa, in: Brunner–Lemberg: *i. m.* (105. sz. jegyzet).
110. Pl. Magyarországon és Csehszlovákiában. Lengyelországban 1939 előtt a zsidókat külön csoportként tüntették fel; 1945 óta nem jelentek meg nemzeti statisztikák.
111. Dohrn, V.: Massenexodus oder Erneuerung der jüdischen Kultur? *Osteuropa*, 1991. 105. skk.
112. Jó áttekintést nyújt a jelenlegi válságócokról többek közt Brown, J. F.: Crisis and Conflict in Eastern Europe, *RFE/RL Research Report*, 1992. 22. 1. skk.
113. Erre nézve újabb részleteket tartalmaz König, H.: Das deutsch–sowjetische Vertragswerk von 1939 und seine Geheimen Zusatzprotokolle, *Osteuropa*, 1989. 413. skk.
114. Vö. Kappeler: *i. m.* (25. sz. jegyzet) 175., aki művében különös figyelmet szentel a gyarmati aspektusnak.
115. A tadszikok mindenesetre megőrizték iráni nyelvüket.
116. A 8. sz. jegyzetben felsorolt irodalmon kívül vö. különösen Capotorti, F.: Minorities, in: Bernhardt, R. (szerk.): *Encyclopedia of Public International Law*, Instalment 8 (1985), S. 385. skk.; Brunner: *i. m.* (9. sz. jegyzet); Hofmann: *i. m.* (10. sz. jegyzet) 4. skk.
117. „Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities” (UN Doc. E/CN.4/1992/48, 16.).
118. Herczegh, G.: La protection des minorités par le droit international, *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1990. 215. skk. (230.).
119. Lásd erről részletesen Frowein, J. A.–Peukert, W.: Europäische Menschenrechtskonvention, *EMRK-Kommentar*, Kehl a. Rh., 1985. 14. cikkely; Hillgruber, Ch.–Jestaedt, M.: *Die Europäische Menschenrechtskonvention und der Schutz nationaler Minderheiten*, Bonn, 1993. 23. skk.
120. Vö. Breitenmoser, S.–Richter, D.: Die Verwirklichung der KSZE-Grundsätze zum Schutze nationaler Minderheiten durch Organleihe bei der EMRK, *EuGrZ*, 1991. 141. skk.
121. Ezt tartalmazza a „Kisebbségi Jogok Védelmének Európai Konvenciója” c. dokumentum tervezete, amelyet egy, az Európa Tanács által létrehozott tanácskozó testület, a „Demokráciát a Jog Eszközeivel Európai Bizottsága” terjesztett be 1991. február 8-án („Velencei tervezet”), valamint a miniszteri bizottság által 1992. június 24-én elfogadott „A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája”, melyet egy, a kormányok által létrehozott szakértői bizottság dolgozott ki.
122. Így foglal állást a népcsoportok védelméről szóló pótzegyzőkönyvnek 1991. novemberében az osztrákok által készített tervezete, valamint „Az Európai Népcsoportok Alapvető Jogairól szóló Konvenció” tervezete, amelyet a Bozeni Európai Akadémia egy tervezőcsoportja 1992 májusában negyedik változatban terjesztett elő.
123. „A Népcsoportok Jogairól Szóló Karta” tervezete, amelyet az Európai Parlament Jogi és Polgárjogi Bizottsága már 1988-ban előterjesztett („Stauffenberg-tervezet”).
124. Vö. a 92. sz. jegyzetet.
125. Az átalakulás előtti helyzetre lásd Brunner, G.: Der Schutz ethnischer Minderheiten in Osteuropa, *JfOR*, 1984. 25. köt. 9. skk. Uő.: Die Rechtsstellung ethnischer Minderheiten in Südosteuropa, *Südosteuropa*, 1986. 235. skk. Az átalakulás utáni helyzethez vö. Brunner, G.: Lage der Minderheiten in Ost- und Mitteleuropa, in: *Minderheiten in Europa, Landtagsforum am 7. Juni 1991*. (hrsg. von der Präsidentin des Schleswig-Holsteinischen Landtages), Kiel, 1991. 9. skk. A legújabb szovjet fejleményekről lásd Brunner, G.: Minderheiten in der Sowjetunion, *GYIL*, 1991. 34. köt., 354. skk.
126. A Magyar Köztársaság alkotmánya – 1989. évi XXXI. törvény, 68. paragrafus módosítása az 1990. évi XL. és az 1990. évi LXIII. törvény által. (Egységes szerkezetben közölve: *Magyar Közlöny*, 1990. 1741.
127. „Az alapvető jogokról és szabadságjogokról szóló alkotmánylevél”, melyet az 1991. január 9-én kelt alkotmánytörvényt igit be. *Sbirka Zákoná*, 1991. 23.
128. A Szlovén Köztársaság alkotmánya, 1991. december 23. *Uradni list*, 1991. 33. 1409.
129. Az Észt Köztársaság alkotmánya (alaptörvénye), 1992. június 28. *Esztonija*, 1992. május 29.
130. A Szlovák Köztársaság alkotmánya, 1992. szeptember 1. *Sbirka Zákoná*, 1992. május 29.
131. Csak a Bolgár Köztársaság 1991. július 12-én elfogadott alkotmánya 36. cikkelyének 2. bekezdése tesz említést azokról a „polgárokról”, akiknek „anyanyelve nem bolgár”. *Dörzsaven Vesztnik*, 1991. 56.

132. A nyelvvel kapcsolatos szovjet törvényalkotás helyzetéhez az 1991-es augusztusi puccs idején vö. Brunner, G.: *Minderheiten in der Sowjetunion*, i. m. (125. sz. jegyzet) 392. skk. Azóta 1991. október 25-én megszületett az orosz nyelvtörvény is, jelenleg csak a három transzkaukázusi köztársaságnak nincs saját nyelvtörvénye.
133. Törvény a Szlovák Köztársaság hivatalos nyelvéről, 1990. október 25. *Sbirka Zákonů*, 1990. 428.
134. Törvény a hivatali nyelv- és íráshasználatról. 1991. július 24. *Szluzsbeni glasznik*, 1991. 45. 614.
135. Litvánia: Törvény a nemzeti kisebbségekről, 1989. november 23. (*Szovetszkaja Litva*, 1989. november 26.), módosítva az 1991. január 29-én elfogadott törvény által, *Echo Litvā*, 1991. február 1. Észtország: Az Észt Köztársaság polgárainak nemzeti jogait rögzítő törvény, 1989. december 15. *Szovetszkaja Estonija*, 1989. december 17. Lettország: Törvény Lettország nemzeti és etnikai csoportjainak szabad fejlődéséről és kulturális autonómiához való jogukról, 1991. március 19. *Vedomisztj Verhovnogo Szovjeta i Pravitel'sztva Latvijjszkaj Respubliki*, 1991. 21–22. 167.
136. Részleesen lásd erről: Brunner: *Minderheiten in der Sowjetunion*, i. m. 387. skk.
137. Törvény a Szovjetunió azon polgárainak szabad fejlődéséről, akik saját nemzetállamuk területén kívül élnek, illetve nem rendelkeznek ilyen területtel a Szovjetunió keretei között, 1990. április 26. *VSZNDiVSZ SZSZR*, 1990. 19. 331.
138. A FÁK-szerződés 11. cikkelye kizárja az unió törvényeinek alkalmazását a szerződésben részt vevő országokra az 1991. december 8., ill. 21-i aláírás időpontja után. Hogy azonban az így létrejött joghézagot megszüntesse, az orosz Legfelsőbb Tanács 1991. december 12-én elfogadott ratifikációs határozatában (*VSZNDiVSZ RSZFSZR*, 1991. 51. 1798.) mégis engedélyezte az unió törvényeinek alkalmazását, amennyiben azok nem mondanak ellent az orosz alkotmánynak és jogrendnek. A Szovjetunió többi utódállamának jogi helyzetét meg kellene vizsgálni.
139. Az ukrániai nemzetiségek jogainak nyilatkozata, 1991. november 1. *Pravda Ukrainü*, 1991. november 5.
140. Törvény az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről, 1992. június 25. *Pravda Ukrainü*, 1992. július 16.
141. Törvény a Fehérorosz Köztársaságban élő nemzeti kisebbségekről, 1992. november 11.
142. Nyilatkozat a szuverén és önálló Horvát Köztársaság kikiáltásáról, 3. szakasz, 2. bekezdés, 1991. június 25. *Narodne novine*, 1991. 31. 875.
143. A Horvát Köztársaságban élő szerbek és más nemzetiségek jogainak kartája, 1991. június 25. *Narodne novine*, 1991. 31. 876.
144. Alkotmánytörvény az emberi jogokról, valamint a Horvát Köztársaságban élő nemzeti közösségek vagy kisebbségek szabadságairól és jogairól, 1991. december 4. *Narodne novine*, 1991. 65. 1664. Egységes szerkezetben újrapozíció: 1992. június 3. *Narodne novine*, 1992. 34. 896.
145. 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. *Magyar Közlöny*, 1993. 5273.
146. Törvény a nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról, 1993. november 11. *Riigi Teataja* 1993. 71. 1001.
147. Dyke, V. van: Human Rights and the Rights of Groups, *American Journal of Political Science*, 1974. 725. skk.; Dinstein, Y.: Collective Human Rights of Peoples and Minorities, *The International and Comparative Law Quarterly*, 1976. 102. skk.; Ermacora: i. m. (8. sz. jegyzet) 310. skk.; Burtscher, W.: Les lacunes de l'ordre juridique international en matière de protection de minorités, *Europa Ethnica*, 1986. 57. skk., 103. skk.; Lerner, N.: *Group Rights and Discrimination in International Law*, Dordrecht, 1991. 7. skk.
148. Capotorti: i. m. (7. sz. jegyzet) 98. skk.; Sohn: i. m. (8. sz. jegyzet) 285.; Thornberry: i. m. (8. sz. jegyzet) 180. skk.
149. Az 1989. január 15-i bécsi EBEÉ-utótalálkozó záródokumentumának elveket tartalmazó része, 19. cikkely; az 1989. január 15-i koppenhágai találkozó dokumentumának 33. cikkelye.
150. Románia alkotmánya, 1991. november 21. *Monitorul Oficial* I. 1991. 233.
151. A 144. sz. jegyzetben idézett alkotmánytörvény 14–16. cikkelye.
152. Brunner: *Der Schutz ethnischer Minderheiten in Osteuropa*, i. m. (125. sz. jegyzet) 35. skk.
153. Brunner: *Die Rechtsstellung ethnischer Minderheiten in Südosteuropa*, i. m. 251. sk., 258. skk.
154. Brunner, G.: Die Rechtslage der Minderheiten nach sowjetischem Verfassungsrecht. in: Brunner, G.–Kagedan, A. (szerk.): *Die Minderheiten in der Sowjetunion und das Völkerrecht*. Köln, 1988. 23. skk. (33. skk.)
155. Brunner: *Minderheiten in der Sowjetunion*, i. m. (125. sz. jegyzet) 395 sk.
156. Vö. a 121. sz. jegyzettel.
157. 1990. áprilisában a szlovén háromkamrás parlament megválasztásakor a csekély számú magyar és olasz kisebbség számára (8500, ill. 3000 fő) úgy alkottak két választókerületet, hogy azok a két kamrába egy-egy képviselőt küldhettek. A részletekről a szkupscsina választását szabályozó 1989. december 27-i törvény rendelkezett. *Uradni list*, 1989. 42. 2188. Hasonló rendelkezések biztosítottak az 1992. decemberi választásoknál a magyar és az olasz kisebbség számára egy-egy mandátumot az új államgyűlésben az 1992. szeptember 10-i választójogi törvény alapján. *Uradni list*, 1992. 44. 2068.
158. A kétkamrás román parlament megválasztásakor 1990. májusában az 1990. évi 92. sz. törvényerejű dekrétum 4. cikkelyének 2. bekezdése szerint, amely a parlamentnek és Románia elnökének megválasztását szabályozta (*Mo-*

nitorul Oficial 1990. 35.), az elért szavazataránytól függetlenül minden, a választáson indult kisebbségi szervezet legalább egy mandátumot kapott a képviselőházba. Így 9 pótmandátumot osztottak szét a lipovánok, az ukránok, a szerbek, a törökök, a görögök, a csehek és szlovákok, a bolgárok, a lengyelek és az örmények között. mivel saját erőből csak a magyarok (29), a németek (1) és a cigányok (1) tudtak bekerülni a parlamentbe. Az 1992. szeptemberi választásoknál a képviselőház és a szenátus választásáról szóló 63/1992. sz. törvény volt mérvadó, melynek 4. cikkelye 1. bekezdése mentesítette a kisebbségi szervezeteket az újonnan bevezetett 3%-os kizárási klauzula hatálya alól, és azzal a feltétellel biztosított számukra egy mandátumot a képviselőházban, hogy az egy mandátum eléréséhez szükséges szavazatok számának legalább 5 százalékát elérik (*Monitorul Oficial I.* 1992. 164). Ezen az alapon 13 pótmandátum került elosztásra a csehek és szlovákok, az örmények, a bolgárok, a török-muzulmán tatárok, az ukránok, az olaszok, a németek, a görögök, a lipovánok, a szerbek, a cigányok, a törökök és a lengyelek között, mivel ez alkalommal csak a magyarok tudtak az általános feltételek betöltésével 27 mandátumra szert tenni.

159. A jelöltállítás megkönnyítéseken kívül a kisebbségi kedvezmények az 1991. októberi és az 1993. szeptemberi választások során a megváltozott választási rendszerhez idomultak. A szemj 460 képviselője közül mindkét alkalommal 391-et választottak választási kerületekben és 69-et országos listán. Az 1991. június 28-i választási törvény alapján (*Dziennik Ustaw.* 1991. 59. 252.) a választási kerületekre nem vonatkoztak általános korlátozások, úgy hogy „saját erőből” 6 német kisebbségi képviselő megválasztására került sor. Az országos listára viszont egy 5%-os kizárási klauzula volt érvényes, melynek hatálya alól a törvény 10. cikkelye 4. bekezdése mentesítette a nemzeti kisebbségeket; ezen az alapon sikerült a „német kisebbségnek” egy hetedik mandátumra szert tenni. Az 1993. május 28-i választási törvény (*Dziennik Ustaw.* 1993. 45. 205.) a választási kerületekben bevezetett egy 5. ill. 8%-os kizárási klauzulát, és az országos listánál felemelte a határt 7%-ra. A törvény 5. szakasza viszont saját választásuk szerint mentesítette a kisebbségeket a két korlátozás egyike alól. A „német kisebbség” a választási kerületekre vonatkozó korlátozás alól mentesítést kérte, és így ért el 4 képviselői mandátumot.

160. Az 1990. április–májusi parlamenti választásoknál a kisebbségek még nem élveztek kiváltságokat. Az 1992. augusztusi képviselőházi választások alkalmával már hatályban volt a kisebbségi alkotmánytörvény (164. sz. jegyzet). Az 1992. április 15-i választási törvény 10. cikkelye (*Narodne novine.* 1992. 22. 489.) ennek megfelelően azt a rendelkezést tartalmazza, hogy azok a kisebbségek, amelyeknek a létszáma az 1981-es népszámlálás alapján meghaladja a lakosság 8%-át, arányos képviselőben részesülnek, míg a többi kisebbség összesen öt mandátumot kap, melyből az olasz, a magyar, a cseh és szlovák, valamint a ruszin-ukrán és német-osztrák kisebbségre legalább egy-egy mandátumnak kell jutnia. Arra az esetre nézve, hogy a választások ezt nem eredményezik természetes módon, a törvény pótmandátumok kiosztását írja elő.

161. Litvániában 1992 október–novemberében került sor először demokratikus választásokra az 1992. július 9-i választási törvény alapján (*Vedomszti.* 1992. 22. 635.). A parlament 141 képviselője közül 71-et választottak egy-egy személyes választási kerületekben többségi rendszer szerint, míg 70 képviselő megválasztására országos lista alapján került sor arányossági rendszer szerint és 4%-os korlátozással. Ez utóbbi kizárási klauzula hatálya alól mentesítette a kisebbségeket a törvény 76. cikkelyének 2. bekezdése. E szabályozás kedvezményezettje a lengyel kisebbség volt, amelynek sikerült az egyszemélyes választási kerületben elért két mandátum felül az országos listán további két mandátumot szereznie.

162. A román alkotmány (150. sz. jegyzet) 59. cikkelyének 2. bekezdése szerint a kisebbségi szervezeteket akkor is megilleti egy mandátum a képviselőházba, ha a szükséges szavazatszámot nem érik el.

163. A szlovén alkotmány (128. sz. jegyzet) 64. cikkelyének 3. bekezdése és 80. cikkelyének 2. bekezdése szerint a magyar és az olasz kisebbséget egy-egy hely illeti meg az államgyűlésben.

164. A horvát kisebbségi alkotmánytörvény (144. sz. jegyzet) 18. cikkelyének 1. és 2. bekezdése szerint a kisebbségeket, ha létszámuk, miként a szerbek esetében, meghaladja a lakosság 8%-át, arányos képviselőt illeti meg a képviselőházban, míg a többi kisebbség összesen öt parlamenti mandátumot kaphat. Vö. még a III. A. 3. d. fejezetet a 45. és 46. sz. jegyzettel.

165. Vö. Brunner, G.: Föderation, Konföderation und Regionalismus in verfassungsrechtlicher Sicht, *Südosteuropa Mitteilungen*, 1992. 89. skk. (91. skk.)

166. Vö. Arnold, J.: *Die nationalen Gebieteinheiten der Sowjetunion*, Köln, 1973.; Brunner: *i. m.* (154. sz. jegyzet) 25. skk.; Gärtner, W.: *Die Erscheinungsformen der Sowjetautonomie*, ROW, 1990. 228. skk.

167. A 137. sz. jegyzetben említett törvény 7–12. cikkelye.

168. Simon: *i. m.* 77. skk.

169. A 140. sz. jegyzetben idézett kisebbségi törvény (Pravda Ukrainü. 1992. május 20.) tervezete még számolt a nemzeti körzetek, települések és falvak alapításával a tisztán kisebbségek lakta területeken. A végső változatban e rendelkezéseket egytől-egyig törölték.

170. Jogállásukhoz vö. Furtak, R. K.: *Jugoslawien*, Hamburg, 1975. 47. skk., 100. skk.; Mayer, F. in: Grothusen, K. D. (szerk.): *Südosteuropa-Handbuch I: Jugoslawien*, Göttingen, 1975. 52. skk.; Brunner, G.: *Die Rechtswellung*

ethnischer Minderheiten in Südosteuropa, i. m. (125. sz. jegyzet) 246. skk.; Beckmann-Petey: *i. m.* (29. sz. jegyzet) 106. skk., 180. skk., 209. skk., 232. skk.

171. A 144. sz. jegyzetben idézett alkotmánytörvénynek eredetileg 21–55., mai formája szerint 21–57. cikkelye.

172. Az 1992. május 8-i módosító törvény, *Narodne novine*, 1992. 27. 646. A knini körzetről van szó, Knin, Obrovac, Benkovac, Gračac, Titova Korenica és Donji Lapac községekkel, valamint Glina körzetről, Glina, Vrginmost, Hrvatska Kostajnica, Dvor na Uni és Vojnić nevű településekkel. E terület etnikai szerkezetéhez vö. Shoup: *i. m.* (100. sz. jegyzet) 28. skk.; Krager: *i. m.* (100. sz. jegyzet) 142. skk.

173. E régió sorsáról lásd King, R. R.: *Minorities under Communism*, Cambridge, Mass., 1973. 148. skk.; Nánay, J.: *The Hungarian Minority in Rumania*, in: Fay Sanborn, A.–Wass de Czege, G. (szerk.): *Transylvania and the Hungarian–Rumanian Problem*, Astor, Fla., 1979. 203. skk. (227. skk., 234. skk., 237. sk.); Illyés, E.: *Nationale Minderheiten in Rumänien*, Wien, 1981. 133. skk.; Brunner: *Die Rechtsstellung ethnischer Minderheiten*, i. m. (125. sz. jegyzet) 252. skk.

174. Pontos számadatokat tartalmaz Brunner: *i. m.* (154. sz. jegyzet), különösen a III. sz. melléklet (53. sk.).

175. Pontos számadatokat tartalmaz Brunner: *i. m.* (154. sz. jegyzet), különösen a II. sz. melléklet (50. sk.).

176. Bosznia-Hercegovina 109 közigazgatási körzetének többségi viszonyai az 1991. évi népszámlálás eredményei szerint:

	muzulmánok	szerbek	horvátok	összesen
abszolút többség	37	32	13	82
relatív többség	15	5	7	27
összesen	52	37	20	109

Lásd erről bővebben Andrejevich, M.: *Bosnia and Herzegovina: A Precarious Peace*, RFE/RL Research Report, 1992. 9. 6. skk.

177. A 144. sz. jegyzetben idézett törvény 6. cikkelyének 2. bekezdése.

178. Renner, K.: *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich*, Leipzig, 1918.; Bauer, O.: *Die österreichische Revolution*, Wien, 1923.; uő.: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien, 1924. Vö. újabban Hanf, Th.: *Konfliktminderung durch Kulturautonomie*, in: Fröschl, E.–Mesner, M.–Ra'anan, U. (szerk.): *Staat und Nation in multiethnischen Gesellschaften*, Wien, 1991. 61. skk.

179. Stálin, J. V.: *Nacional'nij voprosz i szocial-gyemokratija*, in: *Proszvescsenije*, 1913. 3. (*Der Marxismus und die nationale und koloniale Frage*, Berlin/Ost, 1952.)

180. A részletekről lásd Csekey, S.: *Die Verfassungsentwicklung Estlands 1918–1928*, *JöR*, 1928. 16. 168. skk. (185. skk.); Garleff, M.: *Die kulturelle Selbstverwaltung der nationalen Minderheiten in den baltischen Staaten*, in: Meissner, B. (szerk.): *Die baltischen Nationen Estland, Lettland, Litauen*, 2. kiad., Köln, 1991. 87. skk. (93. skk., 99. skk.).

181. Az 1991. március 13-án elfogadott lett kisebbségi törvény már címében arra utal, hogy a nemzetiségi és etnikai csoportok kulturális autonómiájáról van szó (vö. 135. sz. jegyzet).

182. Az 1990. december 22-én elfogadott horvát alkotmány 15. cikkelyének 2. bekezdésében a kulturális autonómiát – nem igazán ésszerűen – az egyént megillető jogként (*Narodne novine*, 1990. 56. 1092.), a kisebbségi alkotmánytörvény (144. sz. jegyzet) 5–17. cikkelye ezzel szemben csoportjogként határozza meg; valójában egyéni jogok és objektív garanciák együtteséről van szó.

183. A 140. sz. jegyzetben idézett ukrán kisebbségi törvény 6. cikkelye.

184. A magyar alkotmány (126. sz. jegyzet) 68. paragrafusának 4. bekezdése.

185. Vö. 145. sz. jegyzet.

186. Az 1991. december 23-án elfogadott szlovén alkotmány (128. sz. jegyzet) 64. cikkelyének 2. bekezdése.

187. *Poročevalec*, 1993. 67. skk.

188. Az 1992. június 28-án elfogadott észt alkotmány (129. sz. jegyzet) 50. cikkelye.

189. Jogí alapvetésként ehhez mindenekelőtt a következő törvények szolgáltak: az Észt Köztársaság 1920. június 15-én elfogadott alaptörvényének 21. paragrafusa; a népi kisebbségek kulturális önkormányzatát szabályozó 1925. február 12-i törvény; a népi kisebbségek kulturális önkormányzatának szervezését szabályozó 1925. június 8-i kormányrendelet; a nemzeti regiszter vezetéséről szóló 1925. június 8-i kormányrendelet. Szövegük német fordításban: *JöR*, 1928. (Bd. 16.) 213. skk.

190. Doehring, K.: *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker als Grundsatz des Völkerrechts*, Göttingen, 1974. 31. skk.; Buchheit, L. C.: *Secession – The Legitimacy of Self-Determination*, New Haven/Mass., 1978. 312. skk.; Gros

Espiell: *i. m.* (4. sz. jegyzet) 38. sk.; Cristescu: *i. m.* (4. sz. jegyzet) 88.; Thüner, D.: Das Selbstbestimmungsrecht der Völker, *Archiv des Völkerrechts*, 1984. 113. skk. (127. sk.); Verdross, A. – Simma, B.: *Universelles Völkerrecht*, 3. kiad., Berlin, 1984. 512. paragrafus.; Burtscher: *i. m.* (147. sz. jegyzet) 135. skk.; Klein, E.: *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, Berlin, 1990. 48. sk.; Doehring: *i. m.* (3. sz. jegyzet).... 35. skk. 42. az I. cikkely után.

191. A kiválás joga a Szovjetunióban csak a szövetségi köztársaságokat illette meg, az autonóm területeket vagy népeket nem: A Szovjet Szocialista Köztársaságok alkotmánya (alaptörvénye), 1977. október 7., 72. cikkely; Törvény az egyes szövetségi köztársaságoknak a Szovjetunióból való kilépéséről, 1990. április 3. (VSZNDiVSZ SZSZSZR, 1990. 15. 252.); Az orosz alkotmánybíróság 1992. március 13-i döntése a Tatársztán által elhatározott függetlenségi referendumról (VSZNDiVSZ RF, 1992. 13. 671.)

192. Ez a jugoszláv közjogban vitatott kérdés volt, mivel a Jugoszláv Szocialista Szövetség Köztársaság 1974. február 21-én elfogadott alkotmánya csak a bevezető rész I. fejezetében, történeti kontextusban ejtett szót a „minden egyes népet megillető önrendelkezési jogról, beleértve a kiválás jogát”. A jugoszláv alkotmánybíróság azután 1990. január 18-án hozott ítéletében úgy döntött, hogy az önrendelkezés és a kiválás joga minden népet és köztársaságot megillet (a kisebbségeket és az autonóm tartományokat tehát nem). *Szlužbeni listi SzFRJ*, 1990. 10. 225.

193. Alkotmánytörvény a csehszlovák föderációról, 1968. október 27. Preambulum és I. cikkely 2. bekezdés. *Sbirka zákonů*, 1968. 143.; alkotmánytörvény az 1991. július 18-i népszavazásról. *Sbirka zákonů*, 1991. 327.

194. „Ce passage d'une situation de fait à situation de droit définitive et normale, ne saurait être considéré comme relevant de la compétence exclusive d'un État. Il tend à des modifications dans l'ensemble des membres de la communauté internationale et dans leur statut territorial et juridique et, par conséquent, il intéresse cette communauté au plus haut degré aussi bien dans l'ordre politique que dans l'ordre juridique. Dans de telles conditions, le principe que les peuples doivent pouvoir disposer d'eux-mêmes peut trouver son application. ... Or, le principe qui reconnaît aux peuples le droit de disposer d'eux-mêmes est susceptible d'applications diverses, dont les plus importantes sont, d'une part, la constitution d'un État indépendant, d'autre part, le droit d'opter entre deux États déjà existants.” (In: Raschhofer, H.: *Selbstbestimmungsrecht und Völkerbund*, Köln, 1969. 58.)

195. Az ellenállás és az önrendelkezés jogának viszonyához vö. újabban Geistlinger, M.: *Revolution und Völkerrecht*, Wien, 1991. 355. skk.

196. A határozat (6. sz. jegyzet) ötödik alapelveként a népek egyenjogúságát és önrendelkezési jogát nevezi meg és a 4. bekezdésben az önrendelkezési jog megvalósításának három formáját sorolja fel: „The establishment of a sovereign and independent State, the free association or integration with an independent State or the emergence of any other political status freely determined by a people constitutes modes of implementing the right of self-determination by the people.” A 7. bekezdés utal a kivételekre: „Nothing in the foregoing paragraphs shall be construed as authorizing or encouraging any action which would dismember or impair, totally or in part, the territorial integrity or political unity of sovereign and independent States conducting themselves in compliance with the principle of equal rights and selfdetermination of peoples as described above and thus possessed of a government representing the whole people belonging to the territory without distinction as to race, creed or colour.”

197. Az egyes fejlődési szakaszokhoz, melyek támpontul szolgálhatnak, vö. többek közt Decker, G.: *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker*, Paderborn, 1973.; Veiter, Th. Die Entwicklung des Selbstbestimmungsrechts, in: Bljumenwitz, D. – Meissner, B. (szerk.): *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, Köln, 1984. 9. skk.; Klein: *i. m.* (190. sz. jegyzet) 11. skk.

198. Az elv vitatott részleteihez vö. mindenekelőtt Kimminich, O.: *Das Recht auf Heimat*, 3. kiad., Bonn, 1989.

199. Vö. III. A. 3. e és III. B. 1. d.

200. Vö. III. A. 3. g és III. B. 1. c.

201. Lásd az 51. az. jegyzetet.

202. A régióban honos 186 000 gagauzból 154 000 a Moldvai Köztársaságban, 32 000 Ukrajna határ menti területein él.

203. Vö. Cavanaugh, C.: Conflict in Moldova: The Gagauz Factor, *RFE/RL Research Report*, 1992. 32. 11. skk.

204. Vö. III. B. 1. a.

205. Vö. III. b. 3. a. Halbach, U.: Ethno-territoriale Konflikte in den GUS, *BIOSt-Bericht*, 1992. 31.

206. Vö. III. A. 4. a.

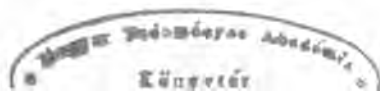
207. Egy 1991 őszi közvéleménykutatás szerint az Ukrajnában élő oroszoknak csak elenyésző része (9%-a) támogatta a határmódosítás gondolatát. Vö. Martyniuk, J.: Ukrainian Independence and Territorial Integrity, *RFE/RL Research Report*, 1992. 13. 64. skk. (68.)

208. Vö. Solchanyk, R.: Ukrainian-Russian Confrontation over the Crimea, *RFE/RL Research Report*, 1992. 8. 26. skk.; uő.: The Crimean Imbroglia: Kiev and Simferopol, *RFE/RL Research Report*, 1992. 33. 13. skk.; Bremmer, I.: Ethnic Issues in Crimea, *RFE/RL Research Report*, 1993. 18. 24. skk.

209. Vö. III. A. 3. 1. és III. B. 3. d; Halbach: *i. m.* (205. sz. jegyzet) 18. skk.
210. Részletesen és meggyőzően tárgyalja Luchterhandt, O.: Das Recht Berg-Karabachs auf staatliche Unabhängigkeit aus völkerrechtlicher Sicht, *Stiftung für armenische Studien*, 1992. július.
211. A történeti-etnikai háttérhez újít rövid áttekintést Kappeler: *i. m.* (25. sz. jegyzet) 149. skk. Az egyes esetekhez vö. Halbach: *i. m.* (205. sz. jegyzet). 11. skk.
212. A grúzok vannak többségben, számarányuk 46,2%. Az örmények (14,6%) és az oroszok (14,2%) létszáma csaknem eléri az abházokét.
213. Vö. III. A. 3. d, III. A. 4. b. és III. B. 2. a.
214. Lásd a 100. sz. jegyzetben található irodalmat.
215. Vö. III. A. 3. c. és III. B. 1. e.
216. Vö. Kimminich; *i. m.* (198. sz. jegyzet) 138. skk.
217. A megnövelt Horvátországban a horvátok és a muzulmánok aránya – a Szerbiából és Montenegróból menekültekkel együtt – nagyjából 2:1 lenne. Ez csaknem kétnemzetiségű államot eredményezne. Fent lehetne azonban tartani a horvát nemzetállamot egy alaposan megszervezett kisebbségvédelemmel, hiszen lehetséges, hogy a muzulmán identitás az idők folyamán a pusztva vallási együvé tartozás érzésévé alakulna át.
218. Nagy horvát közösség él Hercegovinának Horvátországgal közvetlenül határos nyugati részén. További horvát területek találhatóak a Szávától délre eső vidéken, melyet szintén Horvátországhoz lehetne csatolni. A harmadik csoport Közép-Boszniában él, az ő esetükben a csatlakozás nem jöhet számításba.

Rövidítések

- BIOst
 Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, Köln.
- GYIL
 German Yearbook of International Law
- RFE/RL
 Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute
- JfOR
 Jahrbuch für Ostrecht
- JöR
 Jahrbuch des öffentlichen Rechts
- OER
 Osteuropa-Recht
- ROW
 Recht in Ost und West
- UN doc.
 United Nations Documents
- VSZNDiVSZ RF
 Vedomosztyi Sz²ezda narodnüh gyeputatov i Verhovnogo Szovjeta Rosszijszkoy Fegyerecii VSZNDiVSZ RSZFSZR
- Vedomosztyi Sz²ezda narodnüh gyeputatov i Verhovnogo Szovjeta Rosszijszkoy Szovjetszkoy Fegyeratyvnoj Szocialisztyiceszkoy Reszpubliki
 VSZNDiVSZ SZSZSR
- Vedomosztyi Sz²ezda narodnüh gyeputatov i Verhovnogo Szovjeta Szozjuza Szovjetszkij Szocialisztyiceszkij Reszpublik.
- ZaöRV
 Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht

Kiadja a Teleki László Alapítvány
Felelős kiadó: Diószegi László
Műszaki szerkesztő: Benda István
Tördelőszerkesztő: Antal Béla
Szedés és tördelés: Teleki László Alapítvány szerkesztősége

VESZPRÉMI NYOMDA RT.

A SOROZATBAN MEGJELENT

- I. Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706, I–II. kötet.
Szerk.: Benda Kálmán (1989)
- II. Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl
Szerk.: Fejős Zoltán–Küllös Imola (1990)
- III. A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben
Szerk.: Barabás Béla–Joó Rudolf (1990)
- IV. A beregszászi magyar gimnázium története
Szerk.: Benda István–Orosz László (1991)
- V. Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989
Szerk.: Diószegi László–R. Süle Andrea (1990)
- VI. Tőkés István: A romániai magyar református egyház élete 1944–1989 (1990)
- VII. Népi kultúra és nemzettudat
Szerk.: Hofer Tamás (1991)
- VIII. Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz (1991)
- IX. Diószegi István: Üllő és kalapács (A nemzetiségi politika a XIX. századi Európában) (1991)
- X. Enyedi Sándor: Öt év a kétszázból. A Kolozsvári Magyar Színház története 1944 és 1949 között (1991)
- XI. Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről.
Szerk.: Kontra Miklós (1991)
- XII. Liszka József: Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából (1992)
- XIII. Pávai István: Az erdélyi és moldvai magyarság népi tánczenéje (1993)
- XIV. Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből
Szerk.: Gráfik Imre (1994)
- XV. Túl a kecegárdán
Szerk.: Kontra Miklós (1995)
- XVI. Magyarok kisebbségben és szórványban
Szerk.: Romsics Ignác

ELŐKÉSZÜLETBEN

A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészképzés
Szerk.: Barabás Béla—Péter Mihály—Péter H. Mária

